

Procházka, Rudolf

Počátky jihomoravských měst a etnické změny

Archaeologia historica. 2003, vol. 28, iss. [1], pp. 267-295

ISBN 80-7275-043-7

ISSN 0231-5823

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/140518>

Access Date: 25. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Počátky jihomoravských měst a etnické změny

RUDOLF PROCHÁZKA

(s podporou GAČR č.j. 404/01/0490)

Záměrem příspěvku není podat syntetické zpracování počátků jihomoravských měst ve vztahu k tzv. německé kolonizaci ve 13. stol., nýbrž na několika málo příkladech ukázat, jak za účasti nově přichozícího etnika mohla urbanizace proběhnout. Je známo, že pouhými archeologickými prameny nelze etnicitu lokality, území či jeho části postihnout. Nelze se tedy vyhnout využití písemných pramenů, aniž bychom ignorovali úskalí vyplývající z etnické interpretace zejména osobních jmen. K analýze byly vybrány tři lokality – královská města Brno, Znojmo a poddanské městečko Modřice.

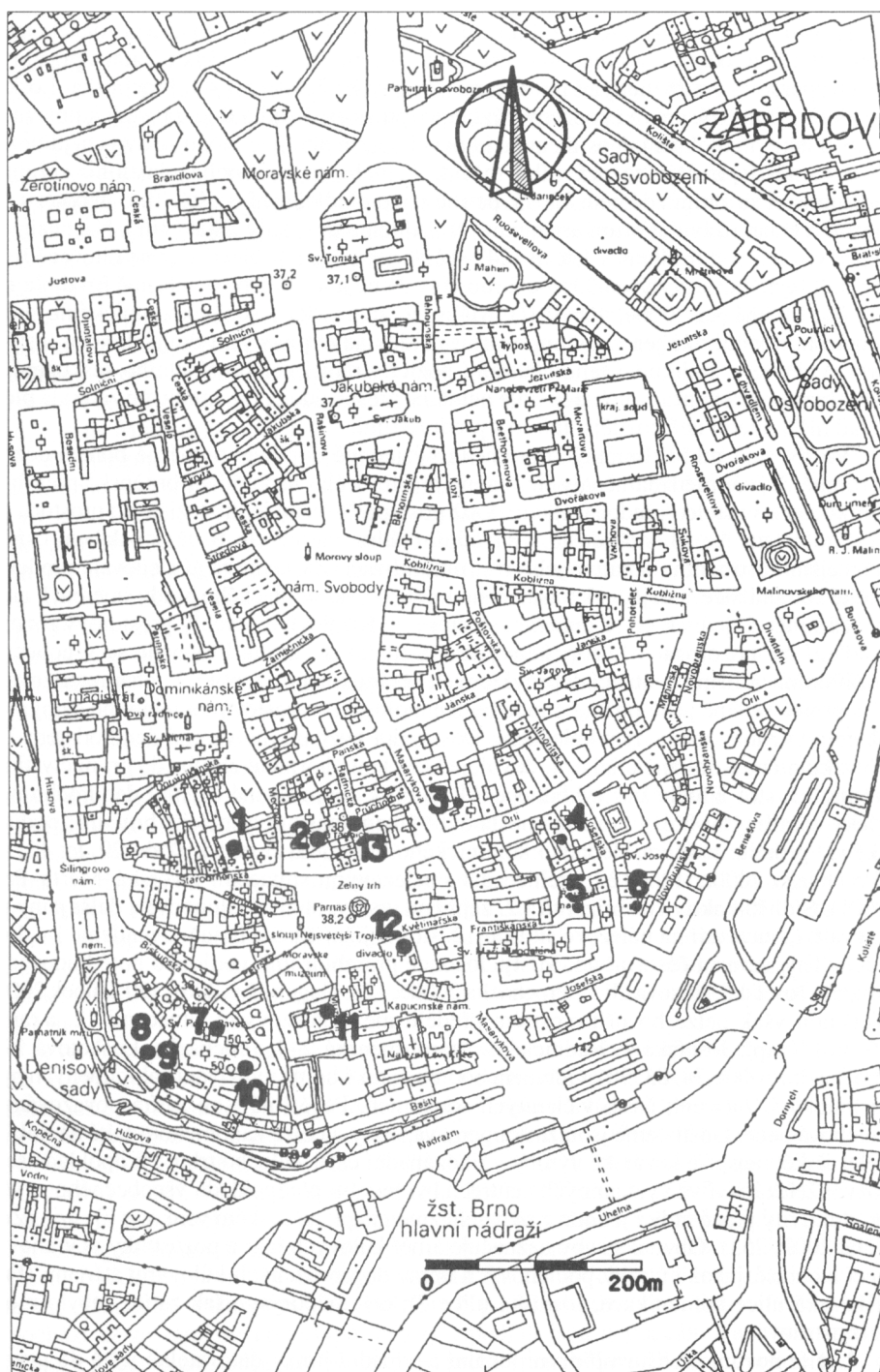
Předpokladem urbanizace byl právní akt svého druhu, který lze ztotožnit s pojmem lokace. V nejužším slova smyslu bychom pod tímto mohli termínem rozumět „založení sídliště, jehož obyvatelé na vymezeném území disponovali městským právem“. Naplnění dalších nevyhnutelných aspektů lokačního záměru – udělení práva trhu, vytýčení půdorysu a parcelace území přiděleného pro intravilán sídliště, stavba opevnění, organizace farní správy, postupný rozvoj samosprávy apod. – již lze považovat za součást více či méně dlouhého procesu. Jak nejnověji upozornil J. Žemlička, v některých případech měla lokace, v jeho pojetí „narůstání prvků městského zřízení“ stupňovitý charakter. Právě tento ráz byl typický pro města, vznikající v podhradí významných správních center – v našem případě zejména Brna i Znojma (k lokaci Kejř 1998, zvl. 115–133; Rebkowski 2001, 39; Žemlička 2002, 279; v zásadě obdobně např. Higounet 1990, 287–289; obecně k právu Iseemann 1988, 74–106, vše s další literaturou).

I v jihomoravském prostoru se zejména při velkých správních hradech, zvláště pak u center údělů, utvářela v 11.–12. stol. podhradní sídliště s trhem a zejména od pokročilého 12. stol. i další tržní osady bez přímé vazby na správní centra. Na sklonku 12. stol. dosáhlo uvolňování závislosti části obyvatel tržních sídlišť, zejména řemeslníků a obchodníků, na hradský beneficíářích takového stupně, že společnost již byla schopna akceptovat vznik kvalitativně vyšších samosprávných útvarů, tedy měst. Ukázalo se, že relativně svobodný řemeslník mohl lépe plnit zvyšující se poptávku bohatnoucích vlastníků nových šlechtických domén i odebírat zvýšenou zemědělskou produkci transformujícího se venkova (srov. zvl. Tomas 1999a; Žemlička 1997, 296–309; k jižní Moravě podrobněji Procházka–Doležel 2001, 25–28 s další lit.). Kvalitativní posun v oblasti tržních vztahů dokládá příklad vsi Kroměříž olomouckého biskupa. R. 1141 (1131) se uvádí pouze krčma a mýto u mostu, zatímco trh se zde nenacházel nebo neměl pro vlastníka ve srovnání s těmito položkami valný význam; k r. 1207 již bylo důležité ho uvést (CDB I, 116–123, č. 115; II, 52–55, č. 59). Je nepochybné, že i na Moravě lze alespoň v nejvýznamnějších centrech mladohradištního období počítat s přítomností cizích obchodníků a snad i řemeslníků disponujících osobně podmíněnými svobodami „hostů“, jak je to doloženo v Praze (např. Žemlička 1997, 211–217); přímé zprávy o jejich pobytu však postrádáme. Dosti tíživá situace však trvala v oblasti oběživa, kde se nutnost objevu a využití zdrojů stříbrné rudy stala pro další rozvoj českých zemí doslova životní nutností (např. Sejbal 1979, 44; Žemlička 1997, 307, 308). Nutnost zvýšení příjmů koruny tak vedla vládnoucí Přemyslovce přilákat pro realizaci „městské revoluce“ obyvatelé z právně i ekonomicky vyspělejšího prostředí sousedních německých zemí, a to včetně bohatých podnikatelů nešlechtického původu; iniciativa ne podobná a aktivitám moderních středoevropských států po pádu komunismu.

Hmotná kultura i písemné památky ukazují na převážně rakouský původ osídlenců, kteří přicházeli na jižní Moravu podle převažujícího názoru českého bádání od druhého desetiletí 13. stol. (Hosák 1967, 77; k jihomoravské podobě středobavorského dialektu se středoněmeckými prvky např. Schwarz 1939, 106, 107; Masařík 1966). Na přelomu 12. a 13. stol. byly již povětšinou vyčerpány osídlovací možnosti dolnorakouského Waldviertelu, což ostatně potvrzuje i archeologický výzkum ZSV Hard u Thaye. Bezlesý Weinviertel byl v hlavních rysech osídlen do počátku 12. stol., byť otázka stabilizace sídelní struktury zde vzhledem k nedostatku archeologických pramenů stále není uspokojivě vyřešena; např. farní okrsek Falkenstein proti Mikulovu se uvádí již v letech 1120–1125 (Felgenhauer-Schmied 2002; Lechner 1967; Koller 1979; Posch 1991, 402–407; Hausnerová–Šrámek 1999, 344). Pokusy posunout průnik kolonistů na jižní Moravu již do 12. stol. (např. Lechner 1967, 344, 345) nenacházejí dostatečnou oporu ani v písemných, ani v archeologických pramenech. Dynamiku osídlování nelze vzhledem k pramenné základně dost dobře postihnout, ve dvacátých letech 13. stol. však již nelze pochybovat o přítomnosti německých osadníků v prostoru od Znojma a Mikulova až po Brno, i když migrace pokračovala ještě další dvě desetiletí (Hosák l.c. ; Schwarz 1966, 17–60; Měřínský 1993). Šlo zde zejména o dosídlení tzv. starého sídelního území obývaného slovanským obyvatelstvem, což nepochybně umožnila restrukturalizace venkova spojená s koncentrací osídlení, postupným přechodem na trojpolní zemědělský systém a zaváděním lánové soustavy. Je pravděpodobné, že s poměrně časným usazováním německých komunit z Podunají souvisí i skutečnost, že na Břeclavsku či Znojemsku na keramiku domácí tradice typickou pro 12. stol. navazují soubory se silným, ba dokonce zcela dominantním podílem hrnčiny s typicky dolnorakouskými znaky. Na základě dosud publikovaných nálezů lze vyslovit hypotézu, že na rozdíl od situace na Brněnsku je jinak podobná pozdně hradištní keramika zastoupena slabě a netvoří homogenní celky (srov. např. Unger 1984; Klíma 1995, 136–170).

Brno je v jihomoravském prostoru městem archeologicky zkoumaným v největším rozsahu a disponuje také relativně bohatými písemnými prameny. Maximálnímu využití vypovídací schopnosti množících se památek hmotné kultury ovšem ztěžuje stav jejich zpracování obvykle nejvýše do stadia nálezové zprávy nebo předběžné či dílčí publikace. Nicméně množství v dosavadní literatuře zveřejněných informací přece jen dovoluje poněkud přímočařeji se věnovat zvolenému tématu, než je tomu v případě Znojma (nověji zvl. Cejnková–Měřínský–Sulitková 1984; Procházka 1991b; 2000e; Doležel 2000, 170–177; Procházka–Doležel 2001, 28, 33, 34; Žemlička 2002, 399; novější výzkumy souhrnně Merta–Peška–Procházka–Sadílek 2000; Merta–Kováčik–Beška–Procházka–Sadílek 2001; Holub–Merta–Peška–Procházka–Zůbek–Zapletalová, v tisku).

Shrňme tedy nejdříve současný stav poznání sídelního vývoje, jenž od posledního vylíčení (Procházka 2000e) doznal jen dílčích korektur. Kolem ústředního hradu pravděpodobně na ostrově v řece Svatce v prostoru pozdějšího předměstí „Staré Brno“ se na obou březích setkáváme se satelitními sídelními útvary. Zdá se, že až přibližně do poloviny 12. stol. se podhradské osídlení soustřeďovalo na pravobřeží Svatky, kde se nacházela i křižovatka obchodních cest. Zatím byla rozeznána dvě sídlištní uskupení – jedno bezprostředně za brodem přes Svatku, druhé několik set metrů JV po proudu řeky při křižovatce Vojtovy a Polní ulice. Nejnověji přispěly záchranné výzkumy jednak k bližšímu poznání pravobřežního sídlení v areálu nemocnice U milosrdných bratří v Polní ulici, jednak i zajímavého sídlišť na sprašovém výběžku nad soutokem Ponávky se starým ramenem Svatky mezi Křenovou ulicí a Dornychem. Kontinuitně od 8. stol. osídlená poloha vykazuje i mladohradištní aktivity, ve 13. stol. lze pozorovat výrazný rozmach nepochybně v souvislosti s rozvojem předměstí (Zůbek 2002b; Procházka 2000e, 28).¹ V průběhu 12. stol. se těžiště aglomerace začíná přesouvat na zvýšenou terasu nad inundací, pod nově založený kostel sv. Petra, tedy do míst, kde ve 13. stol. zaznamenáváme proces vzniku právního města (obr. 1). Osídlení počínající dle dvou denárových mincí z Josefské ulice ⁷² a rovněž jen přibližně určeného denáru z poloviny 12. stol. ze Starobrněnské ulice č. 8 nejspoději kolem polovi-

Obr. 1. Brno, předlokační osídlení datovatelné před r. 1200 v prostoru vnitřního města, stav r. 2002. 1 – Starobrněnská 8, 2 – Radnická; 3 – Masarykova 25; 4 – Orlí 16; 5 – Františkánské – plocha tzv. Římského náměstí; 6 – Josefská 7; 7 – plocha severně katedrály sv. Petra a Pavla; 8, 9 – Petrov 8; 10 – kostel sv. Petra – 1. fáze; 11 – Muzejní, komunikace; 12 – Zelný trh 4; 13 – vozovka před Radnickou 8.

ny 12. stol. tvoří několik dílčích seskupení v jižní části historického jádra pozdějšího města (obr. 1). Mezi jednotlivými intenzivně osídlenými plochami lze však počítat s prázdnými, či jen sporadicky zabydlenými prostory (Procházka 2000e, 30–44; Procházka–Loskotová 1999). Důležitý, právě ukončený výzkum v prostoru divadla Reduta³ vedl k objevu dalšího okrsku předlokačního osídlení na jihovýchodním okraji jednoho ze dvou nejdůležitějších náměstí pozdějšího právního města, Zelného trhu. Plocha vlastního veřejného prostranství se zatím zdá neosídlená, patrně jde o předlokační tržiště. Tuto hypotézu podporuje výklad názvu „Forum antiquum“ či „Aldenmarc“, tedy „Starý trh“. Nacházíme ho v přízviscích pěti měšťanů v letech 1247–1271, naposled se objevil v často citované listině z r. 1293 týkající se vytýčení hranic farností sv. Petra a sv. Jakuba (souhrnně Bretholz 1911, 70, 71; Procházka 2000e, 106, 107). Málo lze zatím říci k socioekonomickému profilu tohoto horizontu; lze jen znovu upozornit na doklady zpracování drahých kovů v sídlišti pod sv. Petrem, indikující jeho centrální pozici v rámci celého sídelního seskupení. Ač o rozloze preurbánní aglomerace stále nemáme přesné údaje, lze soudit, že zabírala plošně o řád nižší území než pozdější město s předměstími.

Ve 13. stol. mluva hmotných pramenů významně doplňuje poměrně bohaté doklady písemné. Vývoj předznamenal již změny prostorového uspořádání brněnské preurbánní aglomerace ve století předcházejícím, totiž postupný přesun jejího těžiště do prostoru pozdějšího města. Ve 13. stol. došlo v původním jádru, na Starém Brně, k oslabení osídlení někdejšího ústředního areálu a jeho restrukturalizaci. Zástavba nyní sledovala především určité komunikace, a to jednak trasu obchodní stezky od svrateckého brodu směrem k areálu nového města, jednak cestu inundační směrem na Křídlovce. Rychlý prostorový rozmach osídlení lze pozorovat v historickém jádru rodičího se města. Projevuje se všeobecným rozšířením sídlištních situací doprovázených keramikou horizontu I.2., charakterizovanou v naprosté většině ještě pozdně hradištní technologií i tvaroslovím a relativně četným výskytem výzdoby ozubeným kolečkem. Dosavadní poznání, potvrzené dendrodatem 1209 z výzkumu na Kobližné ulici č. 4, dovoluje klást tento horizont zhruba do první čtvrtiny či třetiny 13. stol. Předběžné vyhodnocení keramiky doprovázené dalšími dendrochronologicky zařazenými dřevy dovoluje posunout výrazný nástup vyspělejší hrnčiny „podunajského“ proudu, tedy i následného keramického horizontu II, snad již do 20. let 13. stol. (Procházka 2000e, 126, 127; přehled dat s nálezovými situacemi Dvorská–Merta–Peška 2001). Sídlištní aktivity horizontu I.2, zejména vrstvy, ohniště, sloupové a další jámy překrývají, či navazují na nálezové situace 12. stol. v jižní části a hojně je najdeme i v dosud neosídlené severní části města. Místy dokonce přesahují linii nedlouhou poté budovaných hradeb (Josefská, Husova ulice; Procházka 2000e, 123; Unger–Kos 2001, 199; Zůbek 2000a). Většinou však nelze hovořit o ostrém předělu mezi nálezovými situacemi 12. a raného 13. stol. (např. Josefská 7, Radnická 8, Starobrněnská 2–4; Procházka–Loskotová 1999; Procházka 2000e, 78, 83, 98). Odrazem boomeru je také hojně využívání zahlobených pyrotechnických zařízení, často v členitých soujámích. Pověštině jsou zatím považována za chlebové pece. Dosti četně jsou zastoupeny vápenky a nelze zapomenout také na doklady železářské, nejspíše kovářské výroby v jihozápadní části Zelného trhu. Předpokládá se, že rozvoj železářství ve významných centrech byl jedním předpokladů všeobecného zvýšení produktivity práce tudy i jedním z hybatelů změn např. na českém venkově 13. stol. (Zemlička 2002, 253). obytné stavby naznačuje změl kůlových jam a pozůstatky povrchových pecí a ohnišť, jakož i útržky podlahových úprav doprovázených kůlovými stěnami (Františkánská ulice-komunikace, Josefská ulice 7); celé půdorysy však zatím nebylo možné rekonstruovat.

Určité novum představují první fekální a odpadní jímký datovatelné ještě do prvních desetiletí 13. stol. Bude třeba vyhodnotit nástup těchto zařízení na dosud zkoumaných městištích v obou částech města. Zatím se nejvíce jeví jako zcela rovnoměrný, např. na Mečově ulici 2 náležely nejstarší soubory ze spodních, z funkcí bezprostředně souvisejících partií až keramickému horizontu II, rámcově tedy druhé třetině či druhé a třetí čtvrtině 13. stol.

(Procházka 1991a), zatímco nedaleko odtud, na Dominikánské ulici 15 horizontu I.2. Na Josefské ulici 7 zase klasickým válcovitým jámkám předcházely na počátku 13. stol. poněkud mělké jámy spíše kotlovitého tvaru. Datování těchto objektů, v naprosté většině bez výztuže, závisí ovšem na řešení otázky, zda a kolikrát byly čištěny. Obdobně nerovnoměrně se jeví dynamika tvorby odpadových vrstev, která rovněž vyžaduje zevrubné vyhodnocení. Výjimečně jsme se setkali s jejich tvorbou ještě ve 14. stol. (např. nám. Svobody 8; Kováčik–Merta–Peška 2001, 40), zatímco zvyšování terénu planýrkami, tedy destrukcemi a přemístěnými výkopky pokračovalo místy až do konce středověku či ještě déle. Tento jev je pozorovatelný zvláště na parcelách umístěných v depresi na východní straně náměstí Svobody a v Kobližné ulici (Merta–Peška–Procházka–Sadílek 2000e, 43).

Závažným rysem zástavby jižní části města v horizontu I.2 je častá pozice výrobních či jiných neobytných zařízení při uliční čáře. Se značnými obtížemi se setkáváme při pokusu rekonstruovat tehdejší parcelaci. Nelze vyloučit, že alespoň v jihovýchodní části sledovaného území, tedy v Josefské a Minoritské ulici, ještě v tomto horizontu k vytýčení stabilních městišť nedošlo. Asi na sklonku této etapy byl postaven jeden z nejstarších kamenných domů, a to na Minoritské ulici 1–3.

Výraznější změna byla konstatována na některých parcelách jižní části města poněkud později, spíše ve druhé třetině 13. stol. Jde zejména o situace v Josefské ulici č. 8 a v areálu minoritského kláštera. Projevuje se zánikem zahloubených výrobních objektů a výstavbou podsklepených, řídkěji nadzemních domů (Josefská 8) ještě většinou ze dřeva a hlíny.

Situaci severně linie Šilingrovo náměstí–Malinovského náměstí pomáhají objasnit zejména plošné výzkumy posledních let, kdy se v některých případech podařilo proniknout i do předních částí parcel (zvl. Kobližná 5, náměstí Svobody 17). Horizont 12. stol. (I.1) se zde dosud neprojevuje. V horizontu I.2., pro jehož začátky má zásadní význam zmíněné dendrodatum 1209, se také užívají zahloubené potravinářské pece a vápenky (Mečová 2, Dominikánské náměstí, Solniční-vozovka, náměstí Svobody 8). Zatím se nikde nezjistila tak vysoká koncentrace těchto zařízení jako v areálu minoritského kláštera v jižní polovině města; v severní části také zatím nebyla prokázána v čele městišť. Pozoruhodným nálezem, korespondujícím patrně se situací na Zelném trhu, je železářská výroba na prostranství náměstí Svobody (Kováčik–Merta–Peška 2002; Merta–Peška 2002; Merta–Peška–Sadílek–Urbánková 2002, zvl. 116–118). Před časem jsem konstatoval poněkud slabší zastoupení situací horizontu I.2 v této části města ve srovnání s předlokačním areálem na jihu (Procházka 2000e, 127). Toto tvrzení bude třeba řádně ověřit zejména v souvislosti s novými výzkumy, neboť při výsekovém rázu jednotlivých plošných výzkumů je třeba připustit rozdíly mezi jednotlivými městišti či veřejnými plochami. Nicméně maximální rozsah dokladů lidské činnosti z prvních decenií 13. stol. v prostoru minoritského kláštera zatím nebyl překonán.

V severní části jsou dobře dokumentována první stadia vývoje obytné zástavby. První dobře rozpoznatelnou fází tvoří vždy sklepy dřevohliněných či dřevěných domů, které většinou ještě ve 13. stol. nahrazují zděné stavby (vedle starších zjištění na Dominikánské ulici 15 či Kobližné 3 jde zejména o nové nálezy, zvláště na ulicích Dominikánská 5, 7, Starobrněnská 4, 8, Kobližná 4, nám. Svobody 8, 17 (zvl. Dvorská–Merta–Peška 2001; Merta 2001; Kováčik–Merta–Peška–Procházka 2002, 252, obr. 4, 255; Peška 2002; Kováčik–Merta–Peška–Procházka–Zapletalová v tisku). Ve světle nově získaných dendrodat, některých signifikantních nálezů a stratigrafických vztahů se ovšem nabízí otázka, zda jde ve všech případech o první fázi obytných objektů. Na některých parcelách situací zkrlesuje druhotné odstranění většiny strat nad podloží či půdním horizontem. Drtivá většina nálezů pochází až ze zánikových zásypů, nálezy z podlah jsou nepočtené a ani ty nemusejí pocházet z počátků existence stavby. Jakýmsi prototypem během 13. stol. masově rozšířených suterénů je sklípek č. 556 z výzkumu na Rašínově ulici 6, původně umístěný v týlu parcely příslušné k ulici Běhounské; nepochybně zanikl ještě během sledovaného časového období (Procházka 2000e, 81). Nové odkryvy naznačují, že nejde o jev ojedinělý –

obdobné, plošně relativně nevelké sklípky zaniklé ještě v první třetině 13. stol. byly odkryty i na Dominikánské ulici 5 či na náměstí Svobody 17. Fragment dalšího, většího suterénu spolu se stratigraficky současnou zděnou stavbou se podařilo prozkoumat na dvoře kvadratury dominikánského kláštera stavěné v nejstarší části již ve druhé třetině 13. stol. Objekty zanikly nejspíše s výstavbou konventu počínaje přibližně třetinou 13. stol. Na jedné ze zatím snad nejlépe stratifikovaných lokalit v severní části města, městišti parcely domu č. 2–4 v Kobližné ulici, se podařilo prokázat, že suterén dřevěného domu č. 29, jehož výstavba byla dendrochronologicky vročena do období r. 1235, porušil starší vrstvy horizontu I.2. Na náměstí Svobody 17 následoval po zániku uvedeného sklípku větší suterén se stavebním datem 1243; ještě ve 13. stol. byly postaveny další podsklepené dřevěné objekty i na Dominikánské ulici 5. Také hrnc zapaštěný do podlahy sklepa č. 63 na Dominikánské ulici 15 přes některé pozdně hradištní rysy spíše svědčí pro druhou čtvrtinu 13. stol. a hrnce z obdobných poloh v suterénech č. 579 a 629 ze Starobrněnské 6 a 8 náleží již pokročilé produkci tříd „podunajské“ skupiny keramiky B (Loskotová–Procházka 1995, 117, obr. 4:8; Procházka 2000e, 83). Této otázce bude třeba nadále věnovat značnou pozornost; je pravděpodobné, že typ podsklepeného ještě nezděného domu se plně rozvinul až v horizontu II. Obdobně jako v Uherském Hradišti u zcela jiného typu dřevěných staveb 2. poloviny 13. stol. je zjevné, že rozvoj některých nových projevů stavební kultury, v elementární podobě přenesených z původního prostředí německých osídlenců, se dále rychle rozvíjel v prostředí nově zakládaných měst (Procházka 1996b, 128–130). Zmíněné skutečnosti tak dále zpochybňují ještě nedávno obecně přijímanou tezi o kolonizačních zahloubených provizoriích jako obecném jevu našich měst. Nedávná analýza počátků výstavby domů sloupkové konstrukce v pomohanských městech, kde je již také k dispozici soubor dendrodat, rovněž naznačila počátky jejich výstavby až po r. 1232, všeobecně rozšíření dokonce až v letech 1270–1280 (Rebkwski 2001, zvl. 128–130).

Přechod ke zděné zástavbě je zpočátku sotva znatelný, jak naznačují pouhé dva případy objektů poměrně spolehlivě datovatelných do první třetiny 13. stol. (Minoritská 1–3, Dominikánské náměstí 1, viz výše). Lze také uvést stavebně historicky do doby před polovinou 13. stol. zařazené jádro pozdější radnice – dům s věží doprovázený podsklepeným dřevěným objektem v Radnické ulici 8. S rozsáhlejší výstavbou zděných domů lze počítat až od 2. poloviny 13. stol. (Procházka 2000e, 113, 114; Samek 1963, 78, 79, 176–179; Merta 2001, 42; Loskotová–Procházka 1995, 126–135).

Vedle již zmíněného nástupu „kolonizační“ keramiky lze před polovinou 13. stol. konstatovat nový fenomén v hmotné kultuře, totiž kvalitní stolní sklo, pravděpodobně importované z italských skláren (Sedláčková v tisku). Na svou dobu v moravském prostředí poměrně výjimečné nálezy rovněž potvrzují přítomnost dostatečně solventní vrstvy obyvatel i prvořadě postavení města.

Nejspíše ještě v průběhu horizontu I.2 proběhlo vytýčení půdorysu, byť uliční čáry nebyly až do fixace zděnou zástavbou zcela stabilní. Vyjma situace v někdejší Hřbitovni uličce u kostela sv. Jakuba a v prostoru Židovské čtvrti nemáme zatím jednoznačné doklady změny zástavby v průběhu 13.–14. stol. V některých částech zejména jižní poloviny města však lze důvodně předpokládat místně výrazné zúžení komunikace proti situaci v době stabilizace uliční čáry rozmachem zděné zástavby (např. Josefská č. 7 a 8). Těž zahájení výstavby obvodového opevnění lze na základě archeologických zjištění předpokládat ještě dosti hluboko v 1. polovině 13. stol.; rozdíly zjištěné při stratigrafických pozorováních mohou – ale také nemusí – odrážet nerovnoměrnost výstavby hradby. Tak na Petrově 8 zeď seděla pouze na vrstvě výlučně s nálezy před r. 1200 a nejstarší vrstvičky opírající se o hradbu lze klást dle nálezů ještě do horizontu I.2. Naproti tomu na jiných místech, zejména Josefské ulici i na Husově ulici č. 14 hradba porušovala vyvinutou vrstvu, případně i jámy horizontu I.2. Na základě těchto údajů lze uvažovat o zahájení výstavby opevnění nejpozději ve třicátých letech 13. stol. (Procházka 2000e, 123; Unger–Kos 2001, 199; Zůbek 2000a). S ohledem na rozvoj osídlení horizontu I.2 i v předměstích (Procházka 2000e,

87–95; nověji zvl. nálezy na Dornychu a Spálené ulici, Zůbek 2000b) a faktem, že oběma nejstarším mendikantským klášterům založeným nepochybně ve třicátých letech 13. stol. předcházelo souvislé osídlení (srov. též nejnověji Peška 2002), lze odůvodněně tvrdit, že areál města o ploše 36,4 ha byl v podstatě do r. 1230, ne-li i dříve, souvisle osídlen.

Pokusíme se nyní konfrontovat výše uvedená zjištění s mlouvou klíčových písemných pramenů. Pro osvětlení mechanismu vzniku města má zásadní význam listina olomouckého biskupa Roberta z r. 1231, udávající farní funkci chrámu sv. Jakuba⁴ sloužícího Němcům a Románům (Gallici, Romani) a založeného mezi lety 1201–1222. K němu filiální sv. Mikuláš postavený před r. 1231 přímo na Dolním náměstí (dnes náměstí Svobody) měl být obsazen knězem schopným zpovídat neněmeckou složku jakubských farníků; desátky, křty, pohřby a ostatní svatošní nalezy výlučně farnímu chrámu. V listině se přímo uvádí, že „Gallici“ sídlili povětšinou kolem sv. Mikuláše (CDB III/1, 12, 13, č. 14; Bretholz 1911, 51, 52; Richter 1936, zvl. 299, 301; Székély 1964, 20, 21; nejnověji Žemlička 2002, 399). Dle další důležité listiny z r. 1293 lze soudit, že původně etnicky určená farní příslušnost – Češi ke sv. Petru, Němci ke sv. Jakubu – ztratila během 2. poloviny 13. stol. význam a hranice obou farností byly určeny územně (CDM IV, 405–409, č. 320). Pěknou analogii představuje pomořanský Štětín, kde listinou vévody Barnima se r. 1237 určují místní Slované ke sv. Petru, Němci k sv. Jakubu (Schwarz 1966, 19; Rebkowski 2001, 63). Určitou, dalšími archeologickými výzkumy snad odstranitelnou potíž, představuje absence pozdně románské fáze sv. Mikuláše. Nedávný odkryv konstatoval, že pozůstatky nejstarší dochované zděné stavby na náměstí Svobody pocházejí až z konce 13. stol., přičemž zdvojeňuje několik starších horizontů osídlení (zvl. Merta–Peška–Sadílek–Urbánková 2002). Sídlíště, kde se oba kostely nacházely, označuje pramen z r. 1231 termínem „burgus“. Naprostá většina badatelů pracujících pouze s písemnými prameny se domnívá, že pod tímto termínem je nutné si představit předlokační cizinecké sídlíště v severní části pozdějšího města, které srostlo se starším slovanským osídlením pod Petrovem. Ve 30. letech měl celý útvar nabýt rysů institucionálního města, indikovaného termíny „civitas“ a „cives“; první etapu právního vývoje pak r. 1243 završilo slavné privilegium (naposled Flodr 2001, 29–32; Kejř 1998, 79, 98; Sulitková 1995, zvl. 51). Jediný Jindřich Tomas vyslovil před 16 lety hypotézu, že s institucionálním městem máme co do činění již ve 20. letech 13. stol. (Tomas 1999b, 348). Že před r. 1231 lze počítat s usazením nových osídlenců v severní polovině města, je nepochybné. Naznačuje to jak passus citované listiny z r. 1231, zmiňující Romány sídlící většinou (maximálně) v okolí kostela sv. Mikuláše, tak i samo založení obou kostelů v této dosud neosídlené ploše. Vzhledem k archeologicky zjištěnému stavu osídlení v první třetině 13. stol. je ovšem málo pravděpodobné, že tu máme ještě r. 1231 co do činění se dvěma právně i národnostně různými sídlíšti. Výrazný rozmach a zhuštění osídlení i v jižní polovině městského areálu by byl sotva vysvětlitelný bez přiznání podílu „kolonistů“, byť s určitým zpožděním asi počítat lze. Vypovídací schopnosti samotné hmotné kultury nevyklučují ani opačnou možnost. Vzhledem k dvojici již zmíněných časových údajů pro severní část města, totiž 1209 a 1201–1222 při současném vyloučení osídlení před 12./13. stol. se však přece jen zdá, že první model je pravděpodobnější. I v tomto případě muselo německé etnikum infiltrovat do jižní části také velmi brzy, nejpozději ve dvacátých letech 13. stol. Tuto teorii podporuje zejména pozdně románský dům v místě minoritského kláštera.

Je zřejmé, že právě osídlení prvních decenií 13. stol. obsahuje jen minimum prvků, které bychom mohli spojit s neslovanskými etniky – jde o sporadické zlomky např. plochých poklic či slídnaté keramiky třídy 100, případně první podsklepené domy a jímky. Naprostá většina projevů hmotné kultury tkví dosud v domácích tradicích – platí to kromě keramiky např. i pro v Brně tak běžné pece v jámách a soujámách. Výrazný nástup nových civilizačních prvků byl tedy vůči době příchodu cizího etnika poněkud opožděn. Patrně na rozdíl od příhraničního Znojma se ve vzdálenějším Brně „kolonizační“ keramika výrazně rozšířila až se završením první etapy institucionalizace města, kdy si souběžný ekonomický rozvoj vynutil změnu orientace poptávky v této oblasti. Je otázkou, jakou demografic-

kou reakci vyvolalo u domácích Brňanů obyvatelstva usazení cizinců. Lze soudit, že sem přichází i české obyvatelstvo, nicméně německé etnikum po hypotetické, ovšem poměrně krátké etapě souběžné existence asi ještě pod jurisdikcí provinciálních úředníků získalo naprostou dominanci ve správě nového útvaru, o čemž svědčí již první jmény uvedená skupina snad osmi brněnských měšťanů z r. 1237 (CDB III/1, č. 165, 205–207). Lze se jen domnívat, že cizí „hosté“ se těšili určité samosprávě s nižším soudnictvím již v době svého příchodu. Mezi více než 80 mužskými osobními jmény z let 1237–1306 najdeme jen jedině jednoznačně slovanské (Prostimír). Na druhé straně máme doklady o manželkách předních brněnských měšťanů, které nesly slovanská jména. Kromě často citované Hodavy, ženy Rudgera, zakladatele starobrněnského špitálu (1238), lze provést dílčí sondu do rodinných poměrů jistého Konstantina, původem asi z Kolína nad Rýnem. Jeho manželka nesla patrně slovanské jméno Bliza. Z jejich pěti dětí nesla jedna z dcer opět jméno matky, druhá Sofie; jeden z jeho synů, asi Konstantin, si vzal jistou Bohuslavu. Manželky jeho bratrů Franka a Tomáše obdržely německá jména Ermetruda a Lukarda (CDM XV, 13, č. 16). Některá jména možná naznačují souvislost s románskou komunitou. Je to především rychtář Rubin (1237, 1243)—muž téhož jména se považuje za „Latina“ francouzského původu v Ostrřihomi; z dalších se sem může řadit Arlamus (1237) a velmi opatrně i Franco Albus (1245). Je vysoce pravděpodobné, že jde o komunitu francouzského původu, kromě obecně zdůrazňovaných Valonů nelze vyloučit i příchozí např. z Lotrinska; v Uhrách se uvažuje i o přítomnosti Italů. Nepochybně jde o součást proudu, který postupoval podél toku Dunaje, zasáhl i Vídeň a nejsilněji se uplatnil v Uhrách. Ve srovnání např. s Ostrřihomem či slezskou Wroclaví se ovšem brněnská komunita neprojevuje tak výrazně (Bretholz 1911, 71; Schwarz 1966, 19; Schünemann 1929, 67–70, 78–112; Székely 1964, zvl. 6–12; Bruckmüller-Knittler 1991, 488; Zientara 1975, 353–358).

Při úvahách o národnosti, resp. jazykové vybavenosti měšťanů nelze zapomenout na úlohu školy, která byla až do r. 1466 pouze u sv. Petra. Ač první známý probošt Zdislav (uváděn 1222–1239) byl nepochybně domácího původu, představený školy Rysthard (1237, 1239) či Richard (1275) mohl být spíše národnosti německé. Je pozoruhodné, že se německému měšťanstvu podařilo prosadit školu u sv. Jakuba tak pozdě, sotva však lze pochybovat na jeho vliv na jazykový ráz výuky, o čemž nepřímě svědčí i jména učitelů ze 14. stol. (Bretholz 1901, 37–40; 1911, 50, 71; Procházka 1996a, 27–30; Mendl 1935, 554).

Brněnští měšťané 13. stol., doložení na naše poměry v počtu naprosto mimořádném, by si zasloužili navzdory mezerovitým údajům samostatnou studii. Od třicátých let zachycujeme zejména vrstvu patriciátu či snad lépe meliorátu, jehož příslušníci kumulují pozemkový majetek a mohou si dovolit nákladné církevní fundace. Nejvýznačnějším představitelem nejstarší doložené generace této měšťské elity byl nepochybně Oldřich Niger, obdarovaný již markrabětem Přemyslem ve 30. letech 13. stol a zakladatel herburského kláštera augustiniánek asi r. 1240 († po r. 1248). O jeho výdělečné činnosti se lze jen dohadovat. Oldřichův spor s měšťany olomouckými a ostrřihomskými rozhodnutý až papežským výrokem r. 1248 by mohl svědčit o dálkovém obchodu, jeho služby panovníkům snad spočívaly zejména v peněžních výpomocích. Podrobnější zprávy o brněnském dálkovém obchodu přinesla až první polovina 14. stol., o jeho významu v předchozím století lze ovšem sotva pochybovat (Bretholz 1911, 32–36, 54, 65, 70–78; CDB IV/2, 236, 237, č. 140; Sulitková 1995, 51, 52; Šebánek 1928, zvl. 16–42; 1931; nejnověji Černušák 2002, 118, 119; Velímský 2002, 204). Snad již v této době se začíná utvářet také jádro pozdější židovské komunity na jihovýchodním okraji (prostor dolní části Masarykovy ulice, Františkánská a snad část Josefské v Měninšské čtvrti města), kde pravděpodobně ještě na počátku 13. století pravděpodobně existovalo křesťanské osídlení. Nepřímě o tom svědčí vápenka v prostoru střední části Františkánské ulice. Zatím chybí osteologické rozborry, které by na základě přítomnosti nebo absence, resp. výrazně nižšího podílu vepřových kostí by mohly pomoci otázku řešit. Židovské osídlení nelze ovšem chápat staticky. Ve 14. stol. expanduje jak dále do ulice Orlí a severovýchodní části Zelného trhu v měninšské čtvrti, kde Židé vykoupili nejméně

šest areí (Vičar 1965, 273; Procházka 2000e, 105, 106), tak i do čtvrti brněnské. Výchozí početnost židovské komunity sice neznáme, v rejstřících městské sbírky z r. 1387 se uvádí 22 majitelů domů ve čtvrti měnínské a 9 v brněnské, r. 1389 17 v měnínské a 8 v brněnské (Urbánková 2001). Zato v berním rejstříku z r. 1432, tedy zhruba dvě desetiletí před vyhnáním, se uvádějí jen čtyři židovští majitelé domů v měnínské čtvrti (Němcová 2002). S přihlédnutím k doloženým nákupům domů ve 14. stol. lze soudit, že ještě v 1. polovině 14. stol. nepřesahoval počet židovských domácností zhruba 15, odečteme-li z celkového počtu nové usedlíky v obou zmíněných čtvrtích. Na základě písemných pramenů, zejména udělených výsad, můžeme předpokládat, že ve 13. stol. se Židé ještě relativně svobodně věnovali obchodu stejně jako v dalších zemích střední Evropy. Sílící měšťanstvo však nepochybně vyvíjelo tlak vedoucí postupně k přesunu těžiště hospodářské činnosti do oblasti úvěru. V Brně se poprvé o této činnosti dovídáme k r. 1278, kdy farář Erkel od kostela Všech Svatých vykoupil kostelní jmění od Žida Nathana za 30 hřiven stříbra (např. Bretholz 1911, 65; 1934; Goliński 1991; Šimeková 1991; Pěkný 1993, zvl. 20–26).

Hmotná kultura i dialektický ráz písemností počínaje 14. stol. jednoznačně ukazuje na jihoněmecký, převážně rakouský původ usedlíků; z konkrétních měšťanů 13. stol. tento původ dokládá jediný Konrád z Drosendorfu (1260), do jihoněmeckého prostředí spadá též Albero z Chebu (Egrensis, 1237) a jistý Konrád Šváb (Suewus, 1263) i název jednoho z předměstí Švábka (Schwabengasse); další přízviska čekají na determinaci. V Brně se však usazovali i příchozí z jiných německých zemí, jak svědčí příklad již uvedeného Konstantina (Bretholz 1911, zvl. 70–72; Sulitková 1995, 52).⁵ Je nepochybné, že zejména prvotní patriciát udržoval čilé kontakty se zahraničím, což urychlovalo absorpci nových civilizačních podnětů v městském prostředí. Souznění časového nástupu této vrstvy s výskytem importovaného dutého skla v nálezcových souborech jistě není náhodné (Sedláčková, v tisku).

Velká osídlovací vlna se v brněnském okolí usadila jak ve venkovských sídlišťích, tak zejména v menších městech a městečkách, zčásti urbanizovaných až ve 2. polovině 13. či dokonce ve 14. stol. (Boskovice, Hustopeče, Ivančice, Měnin, Modřice, Pohořelice, Slavkov, Tišnov, Velká Bíteš, Vyškov). Jak ukazují městské berní knihy a rejstříky ze 14. a 1. poloviny 15. stol., právě tyto lokality se v průběhu vrcholného středověku stávají hlavním zdrojem doplňování německého žilvu v Brně. Naopak existence velkého centra téhož národnostního ražení v těsné blízkosti pomáhala udržet německý charakter podstatné části měšťanů v těchto o řád menších místech (poněkud jednostranně Chaloupka 1949; Schwarz 1966, 21, 23, 24; Doležel 2000, 233–237). Tento proces nastal brzy po usazení prvotní komunity, jak svědčí příklad Ulricha z Měnína doloženého v Brně v 70. a 80. letech 13. stol. (Bretholz 1911, 71, 72; Sulitková 1995, 51). Je nepochybné, že lépe situovaným obyvatelům satelitních měst a městeček, kteří byli dostatečně solventní k zakoupení městského domu v Brně, případně se usadit v podruží, dávalo Brno možnost dalšího vzestupu, o čemž vypovídá historie patricijských rodin Poherlitzerů, Bítešských, z Tišnova či Vyškova. Do Brna nadále přicházejí i lidé původem ze vzdálenějších území, včetně jižního Německa a Dolního Rakouska, např. známá rychtářská rodina z Rohru. Jejich podíl – soudě podle přízvisek odrážejících původ – je však podstatně slabší (srov. Mezník 1962; Doležel, l.c.; Flodrová 2001, 20–22).

Na základě dosavadních vědomostí lze tedy konstatovat, že již v prvních desetiletích 13. stol. se objevují v brněnské hmotné kultuře a velmi pravděpodobně i v právním postavení obyvatel některé jevy nepochybně spjaté s usazením cizího etnika, avšak zejména druhá třetina 13. stol. ukazuje výraznější kvalitativní posun v obou těchto oblastech.

Při analýze charakteru podhradí **Znojma** jsme se donedávna opírali takřka výlučně pouze o jedinečné údaje písemných pramenů. Situace v oblasti památek hmotné kultury se začíná významně měnit v posledních dvou letech, v souvislosti s činností zde nově založeného pracoviště ÚAPP Brno. Vzhledem k významu lokality nepřekvapí, že se zde setkáváme se složitě strukturovaným uskupením sídelních útvarů. Staré velkomoravské hradiště v ostrožné poloze Hradiště severozápadně města nepochybně jako opevněný útvar skonči-

lo nejpozději v 1. polovině 10. stol. Osídlení zde však v omezené míře přežívá i v mladohradištním období, kdy se však do popředí dostává zejména funerální funkce části plochy při kostele sv. Hyppolita. Zdejší kněz Wibert k r. 1226 a 1227 požívá titulu „probošt“. Nelze vyloučit, že sv. Hipolyt byl původním velkofarním kostelem znojenského hradskeho obvodu, r. 1240 ho obdržel od krále Václava pražský špitál u sv. Františka (Havlík 1988; Jan 1997). V průběhu výstavby přemyslovské hradske správy v 11. stol., snad již za knížete Břetislava I. před polovinou 11. stol., vznikl nový hrad na menší protilehlé ostrožně. Hypotéza L. Jana (1997, 47, 48), že staré Hradiště plnilo správní funkci až do počátku 12. stol., je z řady důvodů málo pravděpodobná. Především tuto možnost nepodporují dosavadní výsledky archeologických výzkumů na této lokalitě.

Dominantní úlohu při pokusech o rekonstrukci podoby podhradí přemyslovského hradu na ploše pozdějšího města hraje jednak zakládací listina kláštera louckého z r. 1190, jednak dvojice listin z r. 1226. Obě poslední byly sice napsány v době, kdy již vznikalo právní město, odrážejí však ještě relikty preurbánní situace, poslední stadium vývoje podhradní aglomerace. K r. 1190 dostali loučtí premonstráti od knížete Konráda Oty mimo jiné „kapli“ sv. Mikuláše a statek Kulchov se dvěma krčmami (CDB I, 299–301, č. 326). Znojenské podhradí transformované do právního města tehdy pozůstávalo z několika zjevně sousedících sídelních útvarů, označených vesměs latinsky „vicus“ a koncentrujících se většinou v severní, zvýšené části areálu později vymezeného hradbami. Šlo jednak o majetek louckého kláštera – vikus Újezdec kolem kostela sv. Mikuláše snad jako součást zřejmě jižněji zasahujícího statku (fundus) Kulchov, jednak o seskupení dvorců v blízkosti kostela sv. Michala a dva další viky – tzv. „Bala“ a „vicus Ungarorum“. Zde měl vykonávat farní správu vyjma výběru desátků plebán od sv. Michala. Pokusy V. Richtera a L. J. Konečného umístit oba posledně uvedené vně obvodu středověkého města, „Balu“ dokonce na Hradiště sv. Hypolita, neobstojí vůči lokalizaci převážně dovnitř městského areálu (Richter–Stehlík 1966; Konečný 1985). Umístění Uherského viku před Střední bránu kolem brněnské komunikace, vyplývající ze znění příslušného passu listiny, jakož i viku Bala severněji odtud lze považovat za vysoce pravděpodobné mj. i na základě pomístního jména, hojně se vyskytujícího v berních knihách z 2. poloviny 14. stol. (zčásti nepřesně Chaloupka 1968/1969, 120; Tomas 1999b, 347; Havlík 1988, 138; Polesný 1927; 1928a; Jan 1997, 48, 49). Pod „viky“ si pak lze představit dílčí, kolem komunikací či jiných veřejných prostorů uspořádaná seskupení přírbytků, převážně pod jurisdikcí zeměpanských úředníků. J. Tomas odmítá jejich přímé spojení s trhem, který představoval i ve Znojmě panovnícký regál. S tržištěm, sloužícím celému podhradí, však ve Znojmě počítat musíme. Prameny neposkytují žádný důkaz pro hypotézu V. Richtera, že vikus = trhová ves či „osada se zvláštními právy“, jednoznačně to vyloučil nejnověji kritickým rozbohem termínu „vicus“ J. Kejř (Tomas 1999, 347; Kejř 1998, 74–77). Nesoulad panuje také v lokalizaci Kulchova, který V. Richter a L. J. Konečný ztotožňují se vsí Kuchařovice. Většina badatelů jej umísťuje spíše do jižní části města zhruba v souladu se starší tradicí, byl v detailu ani zde napanuje úplná shoda. Ostatně r. 1220 známe pro Kuchařovice výraz Culcharuitz (Havlík l.c., 138; Chaloupka l.c. 121, 125; Tomas 1999b, 346; Jan l.c. 49; CDB II, 190, č. 205; srov. Hosák–Šrámek 1970, 470). Zábor poměrně vzdálených, 2 km na severovýchod ležících Kuchařovic by byl v kontextu královny potřeby získání půdy v bezprostředním okolí původního znojenského podhradí bezpředmětný. Neobvyklý způsob jmenovitého výčtu více než 20 dvorců („curia“) v blízkosti kostela sv. Michala v mladší z obou listin možná naznačuje zčásti obtížné topograficky uchopitelný, nepravidelný půdorys osídlení mimo lépe vymežitelné viky, nebo s přihlédnutím k topografické tradici okrsku „věna sv. Michala“ v rejstřících městské sbírky z r. 1363 a 1397 zdůrazňuje osídlení náležející v době těsně před vznikem města chrámu sv. Michala (Polesný 1927, 47–49; 1928a, 42). „Uherský“ vikus představoval době vzniku listiny tradiční název, který již nemusel odpovídat národnosti jeho obyvatel („quondam dicebatur vicus Ungarorum“). Panuje vcelku shoda v lokalizaci hlavního tržiště znojenského podhradí do prostoru Horního náměstí.

Zmíněné listiny z r. 1226 poskytují ojedinělé svědectví i o konkrétních obyvatelích skupení Újezdce a kolem kostela sv. Michala. Z 20 konkretizovaných majitelů dvorců u sv. Michala má cca 7 jednoznačně německá jména (Arnold, Vilém, Werner, Arnold, Albert, Rudewin, Peregrin; srov. Schwarz 1966, 147), dvě by mohla být židovská (Henelen, Salman; Chaloupka 1949, 17; 1968/1969, 120, 121; přítomnost Židů připouští Žemlička, 2002, 280), konečně 6 či 7 je slovanských (Radoslav, Hostic, Olšic, Peršic, Sláva, Bohuš, snad Letko), jedno může být uherské (Zalaš; Chaloupka l.c.) a další biblická nelze přiřadit (kromě faráře Adama Martin a Petr, syn „Wiluzel“). Pouze u dvou je uvedeno též povolání, a to v obou případech – u Viléma a Wenera – kožišníka. Pochopitelně z pouhých křestních jmen nelze usuzovat jednoznačně na národnost, zvláště když nevíme, o kterou generaci osadníků jde. Přítomnost Němců je však nesporná. Jediný farář od sv. Michala Adam vlastní více dvorců jako součást farního jmění⁶⁾. U kostela sv. Mikuláše se z řady dvorců konkretizuje jen kurie magistra Petra a dvou šípařů dle jmen (Jindřich, Oldřich) nejspíše německého původu. Petr se jako mistr znojenské školy zmiňuje již r. 1225 spolu s knězem patrně kostela sv. Mikuláše jménem „Chaztov“, tedy patrně slovanského původu (CDB II, 260, 261, č. 268). Listina z 24.7. 1226 byla vydána patrně přímo v procesu lokace, o čemž svědčí mj. vymezení okrsku příkopem (in ambitu fossati). Poloha východní brány, níž měl dosahovat uherský vikus, je nejspíše ztotožnitelná s tzv. Střední bránou města; pak leží na jihovýchodním okraji původního podhradí, což naznačuje, že ohrazující příkop již musel jeho hranici přesáhnout. Odlišuje se zde také hrad (castrum) a podhradní osídlení (civitas) – zde by mohlo jít o pojem ve smyslu institucionálního města, zvláště když o 2 měsíce později označuje již tento termín město jednoznačně (tak Chaloupka 1968/1969, 123 i Tomas 1999b, 345).⁷ V r. 1226 lze uvedené obyvatele považovat sice za měšťany, vzhledem k výše zmíněným skutečnostem však usazené ve svých vicích alespoň zčásti již před právní lokací. Rozhodně je nelze považovat za knížecí ministeriály v rámci raně středověké služebné organizace, jak se domnívá L. Konečný (např. 1989, 109, 110), neboť již ve 2. polovině 12. stol. musíme počítat s rozkladem této archaické instituce (Tomas 1999a). Také škola u sv. Mikuláše evokuje již dojem městských poměrů. Její již uvedený představitel magistr Petr se k r. 1226 uvádí i mezi majiteli dvorců u sv. Mikuláše a ve funkci je doložen ještě jako „Petrus scolasticus“ r. 1243 (CDB IV/1, č. 38, 119, 120). Závažnou skutečnost představuje usazování německých osídlenců přímo mezi původní obyvatele původních podhradních sídel, a to nepochybně dříve, než došlo k vysazení další části zástavby kolem dolního náměstí. Proti možnosti, že právě vlastnictví Kulchova louckým klášteřem bránilo vysazení cizinecké osady vně původního znojenského podhradí svědčí charakter Újezdce v rukou téhož vlastníka (viz níže).

Vzhledem k nedostatku královské půdy při zakládání města směřil listinou z 19. září 1226 Přemysl Otakar I. některé rozptýlené majetky v okolí, zejména ves Sadovany, za klášterní „fundus“ Kulchov vyjma viku Újezdec u kostela sv. Mikuláše (CDB II, 287–289, č. 288). Vybraný areál na výrazné ostrožně obtékané Dyjí a Gránickým potokem o ploše 28 ha vymezoval příkop, struktura zástavby ještě do značné míry respektovala předlokační stav. V jižní části byl asi brzy nato vyměřeno Dolní náměstí zhruba obdélného tvaru, v areálu staršího podhradí se stabilizovalo menší trojúhelné Horní tržiště (Richter–Samek–Stehlík 1966, 25–52; Chaloupka 1968/1969; Konečný 1985; 1989; Jan 1997).

Jednoznačně je městské právo doloženo ve Znojmě v listinách z padesátých let 13. stol., dokonce v českém ekvivalentu „miejske prawo“ (CDB IV, č. 244, 418–420). Příchod minoritů, usazených před r. 1239 na severním okraji areálu jednoznačně potvrzuje rychlou urbanizaci. Doba vzniku konventu klarisek, dosvědčených jednoznačně až r. 1287, zůstává nejistá; nejnověji připouští K. Benešová dle klášterní tradice rok 1271. Již k r. 1243 jsou doloženi v blízkosti Střední brány na východním okraji města dominikáni (CDB III/1, 276–278, č. 212; CDB IV/1, 112, 113, č. 33; CDM IV, 328, 329, č. 251; Richter–Samek–Stehlík 1966, 36, 37; Chaloupka 1968/1969, 128, 129; Benešová 1998, 217–219).

Dle jmen měšťanů na listinách z r. 1259, 1271 a 1285 lze soudit, že obyvatelstvo mělo sice smíšený původ, ovšem německý ráz. Ze 32 zde uvedených osobních jmen jsou nejméně čtyři slovanská (CDB V/1 č. 177, s. 283, 284; V/2, č. 675, s. 309–311; CDM V, 282, 283, č. 77).

Na základě listiny z r. 1330 a údajů berních knih z r. 1363 a 1397 nevzbuzuje pochybnost lokalizace židovského obyvatelstva na jihozápadní okraj města severozápadně kláštera klarisek do ulice Veselé, zvané platea judeorum. Židé se však ve 14. století zakupovali i v dalších částech města. Zatímco berní kniha z r. 1363 uvádí mezi majiteli domů jediného Žida mimo vlastní, zdanění nepodléhající židovskou ulici, obdobný pramen z r. 1397 jmenuje židovských vlastníků osm, a to ve třech různých částech města; vlastní jádro židovského osídlení bylo patrně znovu pomínuto. Židovský hřbitov se nacházel již na svahu za hradbami v dnešní ulici Na valech. Archeologický výzkum v místě demolovaného domu na rohu Vlkovy a Veselé ulice zachytil doklady středověkého osídlení zejména z 14. a 15. stol. s velmi sporadicky přimísenými mladohradištními střepy (CDM VI, 310, 311, č. 403; Polesný 1927; 1928a,b; Kovárník 1987, 74).

Pomineme-li areál hradu, kde je nade vší pochybnost doloženo velmi intenzivní osídlení 11.–12. století (Nekuda R. 1989; Klíma 1995 se starší literaturou), nejdříve byly archeologické nálezy tohoto období publikovány ze záস্যu pozdně románského karneru zkoumaného r. 1982 u kostela sv. Mikuláše (obr. 2). Kromě výzkumu vnitřního prostoru bylo několik sond položeno i podél vnějšího obvodu. Terén západně chrámu byl ještě ve středověku dorovnávan k hradbě, neboť stavba původně stála na svahu. Stavební úroveň povrchu vně objektu nebyla vzhledem k metodice výzkumu zjištěna. L. J. Konečný datuje nejstarší nálezy ze záস্যu a zejména z hloubky 360–380 cm v sondě 3 na severovýchodní straně stavby do 13. stol., přičemž upozorňuje na přítomnost „pozdně hradištní“ keramiky stejně, jako nejspodnějších vrstev nade dnem sondy v hloubce 8 m. Obdobně se vyjadřuje i k nejnižě položeným vrstvám v sondě 2A, ovšem na samém dně konstatuje přítomnost keramiky 15. stol. Mladohradištní keramika pochází dle vyobrazení též z hloubky 220–280 cm v sondě 3 (Konečný 1989, zvl. 106, 120, tab. IV). Samotný karner, jenž v záস্যu rovněž obsahuje mj. i mladohradištní keramiku, datuje L. Konečný do druhé čtvrtiny 13. stol. (Konečný 1989, 110). Při revizi nálezů uložených ve znojenském muzeu byla konstatována přítomnost mladohradištní eventuálně pozdně hradištní keramiky v sondě 2A v hloubce 700–740 cm a přítomnost pozdně středověkých střepů jako příměs v mladohradištním souboru z hloubky 740–760 cm, v nálezech z hloubky 800 cm se zase nacházely kromě hradištních zlomky vrcholně středověké, snad z 13.–14. stol. Ve vyšších úrovních se všude vyskytoval vrcholně- až pozdně středověký materiál. Lze soudit, že základy karneru již porušily splachové mladohradištní vrstvy těsně nad skalním podložím. Ke kontaminaci mladšími nálezy došlo patrně „díky“ metodě výzkumu, prováděné po tzv. mechanických vrstvách.

Vlastní chrám sv. Mikuláše nebyl archeologicky zkoumán; dle stavebně historického průzkumu nelze jeho nejstarší část klást před 2. čtvrtinu 14. stol. Nověji se podařilo odkrýt základy kamenné stavby o rozměrech 6,4×5,4 m na Mikulášském náměstí, asi 20 m východně chrámu. Aniž by vedoucí výzkumu z r. 2000 uvedl podklady k datování, uvažuje o kapli vybudované na přelomu 11. a 12. stol., což lze zatím zařadit do kategorie nepodložených hypotéz (Richter–Samek–Stehlík 1966, 25–52; Kroupa 1996; 1999; Berkovec 2001).

Poměrně rozsáhlý odkryv rajského dvora minoritského kláštera, přiléhajícího na severozápadě k někdejšímu kostelu, se dotkl mladohradištních úrovní jen lokálně, ač zde nelze o mladohradištním osídlení pochybovat (Hašek–Kovárník 1999; Kovárník 2001). Výstavbě konventu zde zjevně předcházelo mladohradištní osídlení, reprezentované několika jámami, z nichž zřejmě jedna byla zkoumána v relativně větší míře. Nelze zcela vyloučit, že areál pozdějších klášterů minoritů a klarisek příslušel k přemyslovskému hradu, nikoliv ovšem ve 13. stol., kdy jeho okraj vymezovala tzv. Loupežnická věž dále na jihozápadě.

Při obvodové zdi východního dvorního traktu na Václavském nám. č. 1 byla pod mohutnou novověkou navážkou zjištěna pravěká vrstva s časně středověkým intruzem snad z 11.–

Obr. 2. Znojmo. Lokality se stratifikovanými středověkými nálezy a význačné topografické body, v historickém jádru města. Černé kroužky – mladohradištní nálezy, čtverečky – 13.–13./14. stol., trojúhelník – 12./13. stol., datace počátků nejistá. 1 – hrad, místo výzkumu u rotundy; 2 – sv. Mikuláš s karnerem; 3 – sv. Michal; 4 – minoritský klášter; 5 – dominikánský klášter; 6 – střední (východní brána); 7 – nám. T. G. Masaryka č. 21; 8 – Tkalcovská ul.; 9 – U branky 10; 10 – tzv. Kaplanka, ul. U branky 6; 11 – Velká zelenářská; 12 – Václavské nám. 3; 13 – Václavské nám. 1; 14 – Obrokova 2a; 15 – Horní nám. 19; 16 – Horní nám. 8; 17 – Horní brána; 18 – Kollárova – Vlkova věž, Dolní brána; 19 – před Zámečnickou č. 10; 20 – Jezuitské nám.; 21 – V jámě; 22 – Horní nám. 10; 23 – před Kovářskou 10; 24 – Slepá; 25 – U brány; 26 – Velká Mikulášská – Mikulášské nám.

12. stol. Na ni nasedala výrazná vrstva se silným podílem „kolonizační“ podunajské keramiky s počátky asi již v 1. polovině 13. stol. (Procházka 2000a). Nejnověji se podařilo zachytit výraznou mladohradištní vrstvu, dle okrajů zásobnic asi z přelomu 12./13. stol. ve dvoře domu č. 3 na téže náměstí.⁸ Intaktní vrstva s keramikou 11./12.–12. stol byla zjištěna při záchranném výzkumu dvorního traktu domu č. 19 na jihovýchodním okraji Horního náměstí. Nacházela se naspu dokumentované stratigrafické sekvence, která ovšem neob-

sáhla spodní partie přítomné stratifikace (Čížmář 2001d). Vrstvy s nálezy 11.–12. stol. byly dotčeny na parcelách domů č. 8 a 10 u téhož náměstí, v prvním případě však byly kontaminovány mladší příměsí (Čížmář 2001c, č. 10 zatím nezpracováno). Závažný nález představuje část zahloubeného objektu před domem Obroková ulice č. 2a, tedy blíže vyústění na Horní náměstí. Dle nálezů z výplně zanikl na přelomu 12./13. stol.⁹

V horní části komunikace Zelenářské severovýchodně chrámu sv. Mikuláše se v podloží nacházely nehluboké jámy a žlábek plotu; ve výplni některých výkopů (např. 503, 505) se nacházela keramika datovaná dle podílu „kolonizační“ facie nejdříve do 1. poloviny 13. stol.; v překrývající komunikační vrstvě se nacházely vedle kovářských krust a zlomků kostí pouze silně ohlazené zlomky tuhových zásobnic. Lze zde uvažovat o určité restrukturalizaci osídlení ve 13. stol. včetně vytýčení komunikace. Výše ležely mj. požárové planýrky dřevohlinitých domů, dle nálezů zařaditelné ještě do 13., případně 14. stol. (Čížmář 2001a, 258). Ani další výzkumy inženýrských sítí jihovýchodně a východně sv. Mikuláše neprokázaly mladohradištní osídlení (viz níže).

Shrneme-li dosud velmi mezerovité poznatky, lze uvažovat o relativně souvislém mladohradištním osídlení v prostoru východně a severovýchodně hradu v severní polovině města. Prokazatelně bylo zastavěno i okolí Horního a Václavského náměstí. Zato k rozšíření osídlení kolem sv. Mikuláše došlo spíše až počátkem 13. stol.; zatím je mladohradištní horizont prokázán jen severozápadně chrámu. Nález sídlištní jámy v komunikaci Obrokové ulice dovoluje soudit, že ve 13. stol. došlo k restrukturalizaci osídlení. Zjevně nelze mechanicky přenášet vrcholně středověké komunikační schéma města do předchozího období. Podhradí se patrně ještě rozvířovalo o areálu hradu směrem k chrámu sv. Michala, kde ovšem dosud postrádáme příslušné nálezy (viz níže).

Je zjevné, že v závěrečné fázi představovalo znojemské podhradí seskupení těsně sousedících sídelních útvarů se dvěma hlavními kostely, přičemž je dosti pravděpodobné, že starším a původně i významnějším kostelem byl sv. Michal, jemuž byla podřízena i hradní kaple P. Marie (později sv. Kateřiny; např. CDB III/2, 276–278, č. 212; Jan 1998). Osídlené území zabíralo podstatně menší rozlohu než královské město v 1. polovině 13. stol. a dokonce i než osídlení pravěké, zasahující dost daleko jihovýchodně chrámu sv. Mikuláše (Čížmář 2001a, 172, 173). Je pravděpodobné, že zástavba nebyla do přelomu 12./13. stol. zcela souvislá a nepochybně podléhala prostorovým změnám. Na základě archeologických nálezů bude třeba poslední rekonstrukci rozvržení sídelních celků publikovanou L. Janem (1997, 50) dosti upravit. Do předlokačního areálu musíme především zahrnout i prostor Horního a Václavského náměstí (tak i Richter–Samek–Stehlík 1966, 27; Konečný 1985, 155, obr. 1). Nepochybně je vzhledem k počtu zaznamenaných dvorců třeba rozšířit prostor osídlení kolem sv. Michala a snad i protáhnout k západu uherský vik. Konečně fundus Kulchov se zřejmě neomezil jen na jižní cíp pozdějšího města, nýbrž patrně zabíral i prostor pozdějšího Dolního náměstí, nutný pro vysazení města v zamýšleném rozsahu.

Obyvatelstvo mělo již v závěrečné fázi předlokačního období smíšený ráz, cizineckou, zejména německou složku si však nelze zjednodušit jen na kupce. Nepochybně lze počítat se silnou infiltrací osídlenců z Podunají přinejmenším od počátku 13. stol. Lze zdůraznit, že přinejmenším německé osídlení nevytvořilo samostatný sídelní útvar, expanze do jižní části asi od 2. čtvrtiny 13. stol. však proběhla nepochybně v jeho režii.

Archeologických nálezů, které dokumentují rozvoj města ve 13. stol., je již podstatně více, než dokladů osídlení z předchozí epochy. Důce však není plně objasněna otázka nálezové skladby keramického horizontu navazujícího na běžný mladohradištní inventář 2. poloviny 11. a 12. stol.; určitý posun slibuje vyhodnocení nálezů z Obrokové ulice a nejnověji z Václavského náměstí 3. Kolekce z Obrokové ulice obsahuje vedle zlomků typické mladohradištní keramiky, žel s nedostatkem okrajů, první zásobnice kyjovité profilace s vnější výzdobou, jakož i pozoruhodné kónické poháry. Zatím postrádáme mincovní či jiné nálezy umožňující zpřesnění časového zařazení. Nicméně v zásadě dosavadní zjištění podporují předpoklad vyslovený již na základě nálezových souborů získaných při

výzkumu u hradní rotundy (Klíma 1995), že totiž na vrstvy s typickou mladohradištní keramikou z období poloviny 11. až 12. stol. navazují uloženi s keramikou odlišné výrobní technologie i tvarosloví, kterou lze spojit s prostředím rakouského, případně dolnobavorského Podunají. Ve Znojmě chybí soubory s dominantně zastoupenou keramikou poslední fáze autochtonního vývoje, jaké známe z regionů ležících několik desítek kilometrů severněji, např. v Brně. Jednotlivé zlomky radélkem zdobené keramiky s typickými pozdněhradištními okraji lze ovšem najít druhotně přimíšené v mladších souborech (např. v areálu minoritského kláštera, i.č. 12089). Tradiční zásobnice, nyní častěji s vysokými kyjovitými okraji, se obdobně jako jinde na Moravě udržují celé 13. stol. Rychlý přechod od typicky mladohradištní produkce k výrobkům tkvícím kořeny v jihoněmecké oblasti naznačují jak zmíněné nálezkové soubory ze znojemského hradu, tak i charakter nejstarší hrnciny z výzkumu na náměstí T. G. Masaryka 21.¹⁰ Nejstarší horizont zde obsahoval výlučně keramikou obdobnou nálezům z vrstvy 13. stol. na Václavském náměstí č. 1, vyjma zásobnic obsahující takřka výlučně hrncovité tvary a ploché pokličky „kolonizačního“ rázu. Ve Znojmě ovšem nebyl proveden plošný odkryv městské parcely, který by vnesl více světla do problematiky transformace předlokační zástavby a dovolil získat dostatečně reprezentativní, stratifikované nálezkové soubory.

V prostoru východně hradu navázala zástavba minoritského kláštera bezprostředně na již zasypané mladohradištní zahlobené objekty. Podařilo se zjistit starší fázi minoritského chrámu, vychýlenou proti mladší stavbě k severozápadu (Hašek–Kovárník 1999; Kovárník 2001). Nejstarší dosud známé reliкty gotických substrukcí se kladou nejdříve do poslední třetiny 13. stol. (Richter–Samek–Stehlík 1966, 37; Benešová 1998, 224, 225). Osídlení 13. stol. navazuje vesměs na své mladohradištní předchůdce na výše uvedených lokalitách v prostoru Horního a Václavského náměstí.

Kromě již popsané situace v ulici Zelenářské se podařilo prohloubit poznání zejména jihovýchodně chrámu sv. Mikuláše. V komunikacích ulic Malá Mikulášská, Tkalcovská, Pasířská, U Branky, U brány, Slepá a na Mikulášském náměstí zjistily výzkumy ve výkopech inženýrských sítí na bázi sekvence pravěké souvrství, překryté středověkými vrstvami včetně požárových planýrek. Jen sporadicky se zde vyskytly nálezy datovatelné do 13. stol., spíše zde převažovala keramika následujícího věku (Čižmář 2001a, 258; další nepubl. výzkumy z r. 2001, 2002). Také na dvorku tzv. kaplanky (U branky 6), v poloze při městské hradbě, bylo v dosti rozměrném výkopu pro bazén zjištěno na bázi pravěkých uloženin pouze mohutné vyrovnávací souvrství s bohatými nálezy keramiky 14. stol. a mladší.

Závažné výsledky přinesl také výzkum inženýrských sítí při jižní obvodové zdi presbytáře kostela sv. Michala, i když omezená hloubka výkopu nedovolila poznat celou stratifikaci. Především se podařilo odkrýt reliкty dvou zděných staveb, aniž by byl jednoznačně objasněn jejich vztah k chrámu. Východněji položený objekt byl vymezen rovnoběžnými zdmi s orientací SZ–JV. Mezi nimi se podařilo odkrýt reliкty tří časově návazných podlah, z nichž nejmladší z keramických dlaždic překrýval požárový zával. Nálezy dovolují položit zánik domu nejpozději do doby kolem poloviny 15. stol. Ze západnějšího objektu bylo odkrýto západní nároží. Před dalším bádáním stojí nyní otázka, zda zde máme co činit s reliкty staveb s bezprostředním vztahem k chrámu sv. Michala, nebo s měšťanskými domy. Ve druhém případě by to znamenalo, že je zde třeba počítat se zcela jinou strukturou zástavby, než kterou fixují nejstarší plány města (Čižmář 2001a, 258–260). Další pozitivní výsledky přinesl výzkum výkopů v komunikaci Dolní Česká, kde byly před domem č. 10/12 zjištěny dvě obtížně interpretovatelné jámy datovatelné do 13. stol. (Čižmář 2001a, 257). Situace z 2. poloviny 13. stol. byly zjištěny také před domem č. 10 v Kovářské ulici (nepubl. výzkum ÚAPP Brno, vedoucí Z. Čižmář).

V jihovýchodní části historického jádra s Dolním náměstím se zatím projevuje jen osídlení 13. století a mladší. V ulici v Jirchářích, před Zámečnickou 10 a pod Vlčkovou věží v Kollárově ulici se uvádějí pouze vrstvy z 13. stol. a mladší, což potvrzuje předpoklad

o převážně lokálním stáří zdejšího osídlení. Závažně je zejména zjištění vrstvy ze zlomky železářské (kovářské) strusky v komunikaci Kollárový ulice před č. 4 a 22, která sice zatím neposkytla nálezy vhodné k dataci, nicméně vykazuje shodné rysy s výše zmíněnou vrstvou v Zelenářské ulici a patrně souvisí s obdobím lokace města (Čižmář 2001b; Kovárník 1987; výzkum Z. Čižmáře na Zámečnické ulici z r. 2002 zatím nezpracován). Podle sporadických nálezů ve výkopech inženýrských sítí lze soudit, že již ve 13. či na přelomu 13./14. stol. počíná také osídlení prostoru tzv. Jámy, deprese mezi areálem kostela sv. Mikuláše a opyšem ostrožny s hradem, která ještě ve 2. pol. 14. stol. nebyla zahrnuta do opevnění. Kolem poloviny 14. stol. lze zde dle údajů berní knihy z r. 1363 počítat s již 32 chalupami včetně obydlí hrobníka (Čižmář 2002; Polesný 1927, 63, 64).

Požárové vrstvy nepochybně svědčí o silném podílu dřevohliněné zástavby alespoň do počátku 14. stol.; na rozdíl od Brna stav poznání nedovoluje k této problematice se podrobněji vyjádřit. Počátky zděné měšťanské zástavby nebyly zatím dostatečně objasněny. Asi ještě do 13. stol. patří domy č. 13 ve Velké Mikulášské ulici, č. 10 na Horním náměstí a č. 15 v Zelenářské ulici (Černoušková–Borský 1996; Richter–Samek–Stehlík 1966, 38, 39). Archeologické nálezy tedy zatím potvrzují rychlé rozšíření osídlení do jižní poloviny vnitřního města ve 13. stol. Zcela nedostatečné je zatím poznán vývoj historických předměstí.

V zásadě však lze konstatovat potvrzení výkladu vycházejícího z písemných pramenů, pouze v případě Újezdce u sv. Mikuláše jde zjevně z větší části patrně až o záležitost počátku 13. stol. a mladší.

Exkurs. K otázce vztahu patrocina sv. Mikuláše k počátkům měst

Bylo by nepochybně velmi žádoucí, kdyby se podařilo časově zařadit nejstarší fázi kostela sv. Mikuláše ve Znojmě, což lze pouze pomocí archeologického výzkumu. Je známo, že v západní a střední Evropě došlo k rozmachu kultu tohoto světce až po přenesení do jihoitalského Bari r. 1087 (např. Brückner 2000, 1173). Užití obrazu tohoto světce na znojemských mincích takřka bezprostředně poté nepochybně potvrzuje rychlost šíření světce a kultu, jde však ve středoevropském kontextu o velmi časný doklad. Srovnatelně se uvádějí např. v Sasku kostely s tímto zasvěcením v Pegau 1092, v Hofu 1109; v Dolním Rakousku snad nejraněji Korneuburg 1136, ve Štýrsku Judenburg 1148, ne-li již 1103; v Čechách jde patrně o Kbely 1162, snad již 1095 je doložena úcta k tomuto světcovi v klášteře sázavském. Pro jihomoravský prostor není patrně bez významu dunajská obchodní cesta, s výskytem kostelů tohoto zasvěcení zvláště v Pasově, Linci a ve Steinu, byť ve Vídni jeho výskyt nebyl zaznamenán (Blaschke 1997c, 324–327; 1997d, 47; Velímský 1999, 10, 59). K nejvíce zdůrazňované funkci sv. Mikuláše jako ochránce poutníků, námořníků a obchodníků nutno připojit řadu dalších – např. též pekařů, dětského štěstí, nemocných dětí, duchovních či žáků i škol; pečoval o zločince a vězně, dožíral nad soudy i dodržováním vlastnického práva, měl chránit též nejrůznější smělé podniky včetně osídleneckých (Kaletynowa–Mlynarska 1978, 82, 83; Konečný 1985, 156; Brückner, l.c.). Rozbor lokalit s výskytem patrocina sv. Mikuláše v Čechách ukázal, že zejména K. Blaschkem rozvíjená teorie vazby úcty k tomuto světcovi na preurbánní kupecká sídliště neplatí absolutně, zasvěcení většinou souvisí až s počátky institucionálních měst. Obě možnosti nabízí Praha. Zatímco k pravděpodobným příkladům vztahu k ještě pre-institucionálnímu sídelnímu útvaru lze přiřadit kostel sv. Mikuláše na Staroměstském náměstí ve Starém Městě Pražském, kde ovšem zatím neznáme jeho románskou fázi, malostranský chrám tohoto zasvěcení je s největší pravděpodobností spojovatelný až s lokací tohoto nejmenšího ze středověkých pražských měst. (Dragoun 1997, 149, 158; Velímský 1999; kriticky pro Sasko již Mlynarska–Kaletynowa 1978, zvl. 82, 83). Obdobně nejednoznačně se jeví situace v Polsku či Uhrách, resp. na Slovensku. Určitou možnost vazby na obchodní cestu lze předpokládat u kostela sv. Mikuláše na předměstí Wrocławu, zmíněného r. 1175, nikoliv však ve smyslu kupecké či preurbánní osady (Kaletynowa–Mlynarska 1992, 73). V Poznani najdeme mi-

kulášský kostel na předhradí knížecího hradu již r. 1146 (Wisniowski 1977, 400, 401). Zatímco v Ostřihomi lze uvažovat o vazbě latinských osídlenců (vicus latinorum) na kostel sv. Mikuláše ve vnitřním městě, uváděný k r. 1156 („de vico Latinorum ducens ad Sanctum Nicolaum k r. 1299“), v Székesfehérváru (Stoličném Bělehradě) novější badání naznačuje, že místa pobytu obyvatel téže národnosti lze hledat ve vnitřním městě, ne při kapitulním kostele sv. Mikuláše z počátku 12. stol. Tento chrám se nacházel v „civitas exterior“, později opevněném předměstském sídlišti (Schünemann 1929, zvl. 48–70, Gerevich 1990, 31; Györfy 2000; Siklósi 1994, 338, 339). V Bratislavě lze najít mikulášský kostelík v podhradním sídlišti, mezi hradem a vlastním městem. Poprvé se uvádí r. 1345 (villa sancti Nicolai), ovšem archeologickým výzkumem byl zjištěn románský předchůdce gotické stavby charakteru rotundy. Vztah tohoto sídliště k urbanizaci či cizinecké složce obyvatelstva je třeba posuzovat velmi opatrně, neboť bylo od rodičího se města odděleno právně i opevněním. Archeologicky je toto území zatím probádáno nedostatečně (Jankovič 1987, 189; Vallašek 1999; Hoššo–Lesák 2001, 241). V Trnavě lze zatím jen předpokládané a přesněji nedatované osídlení kolem kostela sv. Mikuláše, uvedeného poprvé r. 1211, považovat za jádro urbanizujícího se sídliště. Středověké nálezy z městského jádra podle dosavadních archeologických výzkumů ovšem nelze klást před 13. stol. (městská práva 1238; Roháč 1988, 35–37; Staník–Žuffová 1995, 291–298; Staník–Urmínski 2000, 42, 43).¹¹ Důkladná analýza pomořanských měst zahrnující srovnání archeologických a písemných pramenů rovněž nepřinesla důkazy o existenci předlokačních struktur s německým obyvatelstvem v řadě lokalit doprovázených kostely sv. Mikuláše (Greifswald, Kolobrzeg, Preczlaw) vyjma relativně pozdního Greifswaldu. Platí to také pro Štětín, kde je německé osídlení s kostelem sv. Jakuba dosvědčeno r. 1187 (Rebkowski 2001, zvl. 59–73). Zdá se, že cizí etnikum se až do 1. poloviny 13. stol. ještě neprojevuje v základních složkách archeologizované hmotné kultury, tj. typech obytných staveb či keramice; až do zásadních kulturních změn 13. stol. němečtí osadníci jednoduše užívali obdobné věci a objekty, jako domácí slovanské obyvatelstvo. V některých případech však jsou chrámy sv. Mikuláše i zde svázány až s lokačním procesem.

V městských či raně městských útvarech jižní Moravy nepatří mikulášské patrocinium k nejčastějším. Není však patrně náhodou, že se objevuje na sklonku 12. a v první třetině 13. stol. ve významných centrech jako bylo Brno či Znojmo, přičemž přinejmenším ve druhém případě je souvislost s cizineckou složkou vznikajícího města přímo doložena. V satelitních útvarech brněnského regionu, zahrnujících městečka rázu Ivančic, Slavkova, Pohořelice, Velké Bíteše, Blanska, Vyškova, Boskovic, případně ve vzdálenějších komunitách Mikulov, Břeclav, Hodonín, Moravské Budějovice, Jemnice, Třebíč apod. však mikulášské zasvěcení nenajdeme. Výjimku představuje Velké Meziříčí, o jehož urbanizaci lze zatím jistěji hovořit až ve 14. stol.; teprve r. 1361 je nazýváno městečkem (oppidum, ZDB IV, 47, č. 55), zatímco zdejší kostel sv. Mikuláše se poprvé zmiňuje r. 1317 (CDM VI, 94, 95, č. 124). Bohužel zatím chybějí nálezy, které by posunuly naše poznání sídelního rozvoje za hranice vytyčené kdysi L. Hosákem (1952, 74, 75); rozvoji lokality nepochybně pomohla výhodná poloha na jedné z cest spojující Brno s Jihlavou.

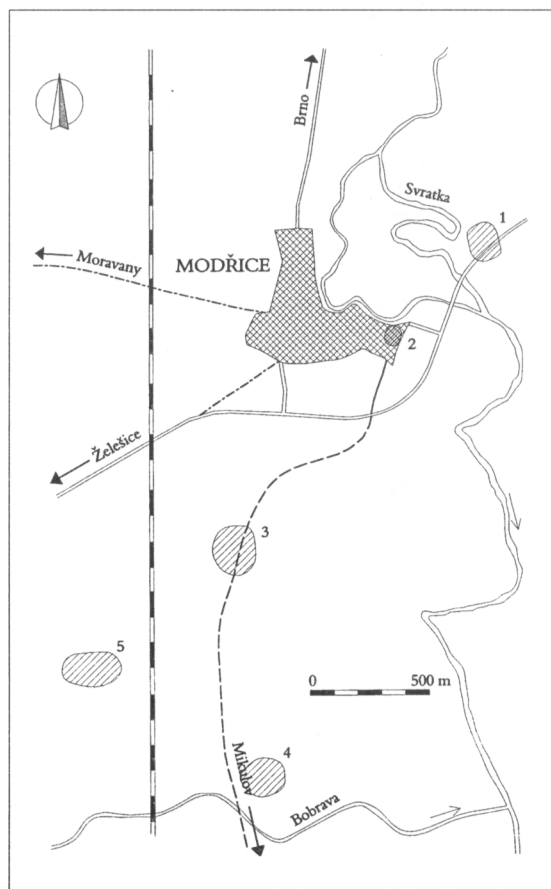
Častěji než sv. Mikuláše lze ve 13. stol. nalézt u sledovaného typu sídlišť v jihomoravském prostoru patrocinia mariánská (např. Ivančice, Staré Brno, Telč, Vyškov), jakubská (Brno, Boskovice, Jemnice, Jihlava, Pohořelice, Telč) i Jana Křtitele (Velká Bíteš, Jihlava, Staré město u Uherského Hradiště, Svitávka, Znojmo). Zastoupením se tedy zásadně neliší od situace v Čechách rovněž se silným postavením mariánského kultu (Boháč 1965; 1970; Velímský 1999, 48). Nepříliš často se na Moravě sv. Mikuláš vyskytuje u vesnických kostelů, kde ostatně lze vztah k cizím řemeslnicko-kupeckým komunitám vesměs vyloučit (např. Velké Pavlovice, Malenovice; Hosák–Šrámek 1970, 29, 229; srov. Jokeš–Rychlíková 1993). Na základě jistě ne příliš důkladné rešerše lze zatím konstatovat, že přítomnost mikulášského patrocinia provází sice v souladu s funkcemi tohoto světce některá urbanizující se či již přímo městská sídliště, jejich výskyt je však regionálně nerovnoměrný a sám

o sobě není pro takové zařazení sídelního útvaru rozhodující. Nicméně lze soudit, že výskyt mikulášských kostelů v Brně a ve Znojmě, tedy v nejvýznamnějších sídlištích jižní Moravy v první třetině 13. stol., není zcela náhodný. Lze uvažovat o určité souvislosti s dunajskou obchodní cestou, na které se v rakouských zemích toto patrocínium vyskytuje.

Třetí lokalita, malé městečko **Modřice** 7 km jižně Brna představuje příklad pozvolné urbanizace malého sídla ve stínu předního královského města. Dnešní město leží ve starém sídelní oblasti s bohatými doklady pravěkého a raně středověkého osídlení. Předchůdcem vrcholně středověkého útvaru bylo několik mladohradištních sídlišť (obr. 3). Dvě se nacházela blíže východního okraje intravilánu již v dnešní inundaci, resp. při její hranici, oddělena starým tokem Svatky. Třetí leželo při dosud existujícím prameništi 800 m jižně historického intravilánu města a čtvrté bylo nedávno objeveno ještě o 900 m jižněji na hraně inundace levobřeží Bobravy (Kos 1999; Vokáč–Voráč 2001; nepublikované sběry autora). Patrně k poslední lokalitě příslušelo pohřebiště na tomtéž svahu nad Bobravou asi 250 m západněji (Výzkumy 2000, 184–186). První písemná zmínka k roku 1141 uvádí Modřice v okrsku brněnského arcijáhenství v rámci olomouckého biskupství (CDB I, 116–123, č. 115), v jehož majetku zůstaly až do zrušení patrimoniální správy. Tyto Modřice lze snad ztotožnit s lokalitou ležící při východním okraji pozdějšího historického jádra města.

Po roce 1200 se centrem osídlení stal pozdně románský kostel sv. Gottharda na okraji plochého stupně nad inundací, jeho nejstarší známý farář Wilhelm je doložen k r. 1222. U nejstarší stavby, z níž je dosud dochováno kvádříkové zdivo jižní a západní zdi lodi s kruhovými okny s neúplným ústupkovým portálem na jižní straně (CDB II, 226, 227, č. 236; Konečný 1972, 9–13; Samek 1999, 537). Je vysoce pravděpodobné, že stavba chrámu šla v ruce v ruce s příchodem německých osídlenců a s počátky restrukturalizace osídlení.

Pravděpodobně již za biskupa Roberta (1201–1240) existoval nejspíše v blízkosti kostela dvorec, který vzhledem k blízkosti Brna tento metropolitní poměrně často vyhledával. Řetěz zde datovaných listin počíná již r. 1228 (CDB II, 309, 310, č. 313) a vrcholí za biskupa Bruna (1245–1281), kdy zde před rokem 1274 vznikl hrad jako středisko lenního obvodu popsaného poprvé ve druhém desetiletí 14. stol. (CDB V/2, 399–401, č. 738; Lechner 1902, 3, 4; purkrabí Bludo k roku 1281, CDM IV, 242–244, č. 179; 1299 Franěk, CDM V, 115, 116, č. 112). Sa-

Obr. 3. Modřice, situace předlokačného osídlení 11.–12. stol. (schematicky): 1–4 sídliště, 5 – pohřebiště.

Obr. 4. Modřice – mapa stabilního katastru z r. 1835. 1 – Benešova ulice č.p. 165; 2 – Hybešova ul., náleží středověkého zdiva; 3 – archeologicky zkoumaný areál radnice; 4 – místo pohřebiště 13. stol., 5 – Havlíčkova ulice; 6 – mlýn; 7 – někdejší Krakovská ulice; 8 – kostel sv. Gottharda.

motný hrad, ještě ve 14. stol. třetí nejdůležitější rezidence olomouckých biskupů, zřejmě v průběhu 15. stol. ztrácel na významu; poslední purkrabí je doložen k r. 1406 a jednání týkající se modřického lenního obvodu se odbývala obvykle v Brně (Lechner 1902, např. 230, 55, 56; Doležel 2000, 184). Ještě roku 1274 jsou Modřice označovány jako ves (villa), již r. 1268 zde stál mlýn, jako léno propůjčený jistému Meinardovi. Pravděpodobně r. 1292 a s jistotou r. 1302 poprvé zmíněný rychtář (advocatus) býval obvykle jedním z biskupových manů (CDB V/1, č. 556, 122–124; V/2, 399–401, č. 738; CDM IV, 388, 389, č. 305; CDM V, 143, 144; č. 137).

Archeologické výzkumy ukazují, že k přesunu sídliště do vyšší polohy k románskému kostelu došlo až kolem poloviny 13. stol., přičemž urbanizace lokality představovala proces završený patrně až v pokročilém 14., ne-li až na počátku následujícího věku (obr. 4). Nejstarší osídlení patrně ještě z 1. poloviny 13. stol. bylo doloženo v blízkosti předpokládaného biskupského hradu v Hybešově ulici před domy č.p. 182, 183 (Unger 1998b, 247). Jde o osídlení zhruba současné s nejstarší fází kostela sv. Gottharda. Další doklady z doby ko-

lem poloviny 13. stol., reprezentované především různými jámami bez jednoznačné funkční specifikace, byly zjištěno před severní frontou domů na náměstí Svobody, a to před domem č.p. 90, na parcele domů č.p. 91 a 93 a v dalším blíže neurčeném místě. Poněkud překvapivě umístěné kostrové pohřebiště bylo zjištěno na jihozápadním okraji náměstí. Celkem 15 orientovaných hrobů prořatých dvěma rýhami r. 1977 a 1989 představuje zřejmě fragment řadového hřbitova, ležícího ve vzdálenosti přes 90 m jihovýchodně kostela. Část nebožtíků měla ještě tradičně položené paže souběžně s tělem. V zásypech jam se sporadicky vyskytovala keramika z doby kolem poloviny 13. stol., a to jak pozdně hradištní střepy s radélkem, tak i fragmenty „kolonizační“ slídnaté produkce (Měřinský 1980; 1984, 356, 357; Procházka 1999a, b, c; v tisku a, b; Stloukal 1983; nálezy zprávy v archivu společnosti Archaia Brno, o.p.s.). Je pravděpodobné, že teprve v pokročilejším středověku se hřbitov těsně přimkl ke kostelu. Sondou v areálu příkostelního hřbitova, obklopeného goticko-renesanční zdí s fortifikačními prvky, bylo zjištěno víceetážové pohřbívání, přičemž spodní horizonty hrobů lze dle přimísené keramiky klást nejdříve do 13./14.–14. stol. (Procházka 2000b). Vývoj pohřebiště nelze ovšem postihnout bez dalšího výzkumu. Vysunutí hřbitova z blízkosti již nepochybně stojícího farního kostela mohla ovlivnit i blízkost biskupského sídla, stále nedostatečně uspokojivě lokalizovaného.

Rozsahem zatím největší výzkum v prostoru radnice v severozápadním koutě náměstí Svobody č.p. 91–93 potvrdil počátky osídlení v 1. polovině 13. stol. Reprezentovaly jej především dvě sídlištní jámy nejasné funkce s keramikou brněnského horizontu II ve všech vrstvách zásypu a ohniště s ojedinělými zlomky horizontu I.2. Rovněž dosti reprezentativní soubor hrnců z jámy před č.p. 90 v těsném sousedství lze časově zařadit až do horizontu II. V prostoru pozdější uliční čáry nejstaršího, pozdně gotického jádra radnice při uliční čáře byla v řezu zkoumána část dalšího zahloubeného objektu se sloupovou jámou, který může být částí nejstarší obytné stavby; sporadické nálezy dovolují klást jeho zánik do pokročilého 13. stol. Ve světle těchto nálezů zůstává zatím nejisté, že se přesun osídlení do prostoru dnešního jádra uskutečnil již v první čtvrtině 13. stol., jak bychom mohli soudit na základě slohového zařazení blízkého chrámu i první zmínky o faráři.

Jako suterénní část domu se sloupovou konstrukcí stěn, asi doprovázený i nadzemním podlažím, lze interpretovat jámu 563 o relativní hloubce 1,6–1,8 m a rozměrech dna kolem 2,2×2,4 m, která byla z větší části odkryta včele radniční parcely. V severozápadní části lze na základě terénních indicií uvažovat o vstupní šíji a na východní straně o další, jen mírně zapuštěné části domu. V závalu se nacházelo množství keramiky z 2. poloviny 14. stol. včetně vídeňského feniku Albrechta III. Rakouského z let 1365–1395 (určil J. Sejbal st.). Zasypaný sklípek převrstvily ještě ve 14. stol. četné planýrky, z nichž jedna naznačuje přítomnost další dřevohliněné stavby. Další velký zahloubený objekt, pravděpodobně rovněž sklep nezděné stavby, se nacházel hlouběji v parcele a zanikl až ve 2. polovině 15. stol. Teprve v závěru tohoto století byla v čele rozsáhlé parcely postavena dvouprostorová, stavba se zděným, plochostropým přízemím, ještě v pozdní gotice rozšířená o krátké dvorní křídlo. Tehdy se také definitivně stabilizovala uliční čára. Časově navazující obytné stavby, nedosahující ani na jedné straně boční hranice parcely, doprovázely ve 14.–16. stol. mj. různé zahloubené objekty. Na západní straně lze vyzdvihnout hliníky, zásobní sklípky a zejména rovněž zapuštěné pece, zčásti interpretovatelné jako pekařské. Východně domů byly zjištěny obilnice, jakož i odpadní a patrně i fekální jámka.

Je zjevné, že výzkum postihl parcelu, která patřila vždy spíše lépe situované složce modřického obyvatelstva, snad jde dokonce o jeden z manských dvorů. Dřevěné, resp. dřevohliněné domy se sklepy odpovídají v zásadě obdobným stavbám v blízkém Brně. Lze zde však vyzdvihnout některé odlišné rysy, dobře charakterizující poněkud jiné tempo i ráz urbanizace městečka, jehož vzhled i běžný život nepochybně silně ovlivňovaly četné manské dvory (viz níže). Celý středověk se zástavba při náměstí nespojila do řadové zástavby, zkoumané městiště si ponechalo některé rysy venkovského dvora.

Při sledování inženýrských sítí bylo již dříve před nynější severní frontou náměstí bylo

zjištěno 8 jam datovatelných do předhusitského období, z nichž ve dvou případech se uvažuje o zemnicích, resp. o suterénech dřevohliněných domů. Vyskytla se i jáma interpretovatelná jako zásobní. Před frontou zástavby na severní a severozápadní straně náměstí byly zjištěny i četné další výkopy z 15.–18. stol. (Měřínský 1984, 357; Procházka 1999c). Možná z důvodu absence archeologických výzkumů postrádáme zatím obdobné nálezy i na opačné straně tržiště. Planýrka nad hroby s keramikou 13./14. stol. i zahloubené jámy s nálezy 14. a 1. poloviny 15. stol., sporadicky zjišťované v Havlíčkově ulici na domovních parcelách i v komunikaci, naznačují pokračující urbanizaci lokality a rozšiřování zástavby z tržiště podél vybíhajících cest při komunikaci směrem k Želešicím a Ivančicím. Před č.p. 236 a 186 v Havlíčkově ulici byla v řezu zkoumána jáma s nálezy 14. stol. a na parcele domu č.p. 222 pravděpodobně jámka s keramikou z 1. poloviny 15. stol.; několik nedatovaných jam bylo dokumentováno v západní části ulice (Procházka 2000a). Nejnověji byla zjištěna vrstva s keramikou 14. stol. v přední části parcely domu č.p. 165 v Benešově ulici, dokládající postup zástavby při cestě do Moravan. Zatím zůstává nejasné rozšiřování osídlení na sever k Brnu, kde v místě č.p. 102 bylo prokázáno až raně novověké osídlení (Procházka v tisku c).

R. 1340 je již potvrzena existence městečka (oppidum). Tehdy mezi svědky nacházíme i čtyři zdejší přísežné, přinejmenším ve dvou případech dle jmen patrně německého původu. Městečkem („stetelin“) se Modřice nazývají i v zástavní listině r. 1388. Konečně r. 1406 obdrželo městečko první písemnou výsadu, biskup Lacek z Kravař mu věnuje právo odúmrti. K r. 1317 se zde uvádějí čtyři leníci s pozemkovou držbou, označenou v některých případech jako lány, jindy popluží; v manské držbě se nacházejí též dvě krčmy. Mladší soupis lén z r. 1388 zná v Modřicích již šest manských dvorů, k nimž přísluší jedna krčma, podsedek a celkem 9 poddanských usedlostí. R. 1465 se uvádí hrad s alodiálním dvorem, 42 poplatných domů, jeden nepoplatný, mlýn a 5 lenních dvorů. Doložena je i existence Krakovské ulice na jihovýchodním okraji jádra, odkud zatím postrádáme odpovídající archeologické nálezy (CDM VII, 191, 192, č. 263; XI, 443, 444, č. 527; XIII, 448, 449, č. 413; Doležel 2000, 183, 184; Lechner 1902, 3, 9, 132, 133).

Zástavbu tvořilo v závěru středověku především protáhlé trojúhelné náměstí, z jehož koutů vycházely zmíněné, postupně obestavované cesty lokálního, regionálního i mezinárodního významu. Na východě se do náměstí nálevkovitě rozevírala ulička vedoucí ke kostelu a patrně i k hradu, jehož lokalizace i podoba zůstává stále nejasná. Pravděpodobně byla jeho součástí středověká zeď zjištěná výzkumem r. 1997 jižně chrámu před domy č.p. 182 a 183. Hypoteticky lze hradní areál hledat kolem nejvyššího místa na návrší jihozápadně kostela, čemuž nasvědčuje i oválný tvar obvodu bloku parcel mladší zástavby (Bolina 1986, 176, 177; Unger 1998b; Plaček 2001, 397). Půdorys zástavby v prostoru někdejšího hradu a v nejbližším okolí doznal zjevně značných změn počínaje pozdním středověkem, např. v komunikacích Hybešovy ulice a nám. Míru byly výkopy pro kanalizaci zachyceny nedatované vápenky a četné další novověké jámy (Procházka–Kos 1999; Unger 1998a).

Hrazení městečka v předhusitském období není doloženo. Až k r. 1465 se uvádějí brány (Lechner 1902, 132, 133), z nichž jedna, na konci historické zástavby v Havlíčkově ulici ve směru na Ivančice, byla pravděpodobně potvrzena archeologickým výzkumem a datována nejdříve do 15. stol. Její zdívo spočívalo na zásypu staršího, rozsáhlého výkopu, snad příkopu s nálezy keramiky 14. stol. V následujícím věku byl patrně vyhlouben příkop, opakovaně protažený kanalizací při jižním obvodu historického intravilánu (Procházka 2000c; NZ v archívu Archaia Brno, o.p.s.).

Je nepochybné, že růst osídlení významně podpořila skutečnost, že se zde nacházelo centrum relativně bohaté biskupské državy, jakož i poloha na severojižní obchodní cestě do Rakous a patrně i blízkost Brna. Lze ovšem soudit, že městečko disponovalo celý středověk jen týdenním trhem, udělení výročních trhů je doloženo až v novověku (Judex 1931, 25).

Podíl zejména německého obyvatelstva na urbanizaci jihomoravského území je nesporný. Projevy hmotné kultury, zejména keramiku, však nelze vždy přímo připisat nacionálně určitelným tvůrcům, nýbrž pouze s větší či menší pravděpodobností určit místa původu či inspirace. Je nepochybné, že osídlovací proces se rozvíjel současně s rozvojem vyšších civilizačních projevů na mateřských územích kolonistů a nově příchozí v prvních desetiletích využívali především místní nabídku. Nové podněty přicházející celé 13. stol. nebyly přijímány mechanicky, nýbrž adaptovány a rozvíjeny rozdílně v jednotlivých lokalitách či regionech. Již v 1. polovině 13. stol. se ve formujících se městských komunitách objevují v archeologických pramenech zachytitelné civilizační změny, byť k plnému rozvoji některých projevů dochází až od 2. třetiny či dokonce poloviny tohoto věku. Vedle regionálních rozdílů je i v archeologických pramenech zřetelný rozdíl mezi „velkými královskými městy“ s výraznými projevy a relativně rychlým tempem urbanizace a lokalitami, které se pomalu vyvíjely od vesnice k městečku s omezenými právy a nikdy se nezabavily silného podílu agrární složky ve svém hospodářství. Jihomoravské příklady naznačují také závislost rychlosti absorpce některých kulturních projevů na prostorové vzdálenosti od zdroje, v našem případě tedy od Dolního Rakouska. Jednoznačně se nelze postavit ani k otázce existence prostorově oddělených cizojazyčných komunit v předlokačních aglomeracích, běžně předpokládané na základě písemných pramenů v okolních územích (např. Lübke 2000). Znojemský příklad sice dovoluje připustit národnostně alespoň dočasně vyhraněný „vicus Ungarorum“, ovšem na druhé straně smíšené osídlení v dalších částech transformujícího se podhradí. V Brně bylo prostorové oddělení české a německé národnosti asi jen krátkodobým jevem, bylo-li vůbec kdy důsledné. Jiný případ představují židovské komunity, kde snaha o prostorové vymezení, byť ve středověku striktně nedodržovaná, byla dána odlišným náboženstvím vyžadujícím speciální rituální zařízení, jako je synagoga či lázeň. Osídlovací vlna z prvních desetiletí 13. století se vyznačuje většinou spíše rychlou infiltrací do sídelních struktur původního obyvatelstva a jejich radikální proměnou.

Poznámky

- 1 Poslední plošný výzkum v Polní ulici vedený D. Zapletalovou ze společnosti Archaia Brno o.p.s. byl ukončen na počátku r. 2003.
- 2 Dle určení J. Šmerdy jedna mince náleží Soběslavu I. (1125–1140), druhá je přesněji neurčitelný denár asi z poloviny 12. stol.; k výzkumu Zábek 2002a.
- 3 Vedoucí M. Peška, společnost Archaia Brno, jsemuž děkuji za svolení ke zveřejnění předběžné informace.
- 4 Chrám se přímo uvádí r. 1228 (CDB II, 324, č. 322); fragmenty dvou fází předcházejících nynějšímu pozdně gotickému chrámu byly odkryty výzkumem společnosti Archaia v r. 2000–2002;
- 5 Osobní jména představují ve středověku hlavní pramen pro určení národnosti obyvatele. Aniž bychom podrobněji reflektovali vývoj poznání v této oblasti (srov. zvl. Nodl 1996 se starší literaturou), můžeme soudit, že osobní jména a ještě velmi nestabilní přízviska povětšinou skutečně reflektovala etnicitu měšťanů v době záznamu, aniž by ovšem vypovídala o jejich „biologickém“ původu.
- 6 Chaloupka 1949, 17; 1968/1969, 120 a ještě Procházka v: Procházka–Doležel 2001, 29, považovali formu „Ade“ v listině za tvar ženského jména; L. Havlík 1956, 32 nesprávně překládá „dvory lidí Adových, které má za dvorem“ a r.1999, 36 hovoří o „dvore Adeově“; Konečný 1985, 157 rozdělil příslušný passus středníkem a z tvaru osobního jména „Ade“ vytvořil rozkazovací tvar slovesa addere – adde, tedy „přidej“... „et curie hominum ipsius; adde, quas possidet nomine dotis...“, aniž by vzal v úvahu, že následuje „deinde a curia ade curia henelen...“ a tudíž jde nepopiratelně o jméno.
- 7 K otázce proměny termínu Kejř 1998, zvl. 89–92; věnuje však pozornost jen mladší z obou znojemských listin z r. 1226.
- 8 Sdělení vedoucího výzkumu Z. Čizmáře (ÚAPP Brno), jenž umožnil shlédnout nalezenou keramiku. Na tomto místě bych rád poděkoval Z. Čizmářovi a J. Kovárníkovi za poskytnutí nálezů z jejich předběžně publikovaných, případně vůbec nezveřejněných výzkumů středověkého osídlení Znojma.
- 9 Nepublikovaný výzkum z r. 1993 vedený J. Kovárníkem, Okresní muzeum Znojmo.
- 10 Nepublikovaný výzkum vedený J. Kovárníkem.
- 11 V posledním článku vyobrazená keramika snese i hlubší dataci než uvedené 14.–15. stol.

Literatura

- BENEŠOVSKÁ, K., 1998: Česko-rakouské vztahy ve 13. století. In: Rakousko (včetně Štýrska, Korutan a Kraňska) v projektu velké říše Přemysla Otakara II., sborník z příspěvků ze symposia konaného 26.–27. září 1996 ve Znojmě, Praha, 217–236.
- BERKOVEC, T., 2001: Znojmo (okr. Znojmo), okolí kostela sv. Mikuláše, Přehled výzkumů 42/2000, 262.
- BLASCHKE, K., 1997a: Kirchenorganisation und Kirchenpatrozinien als Hilfsmittel der Stadtkernforschung, in: „Stadtgrundriss und Stadtentwicklung. Forschungen zur Entstehung mitteleuropäischer Städte, Köln–Weimar–Wien, 131–162.
- 1997b: Nikolaikirchen und Stadtentstehung im Pommerschen Raum, Stadtgrundriss und Stadtentwicklung. Forschungen zur Entstehung mitteleuropäischer Städte, Köln–Weimar–Wien, 225–244.
- 1997c: Nikolaikirchen und Stadtentstehung in Österreich, Forschungen zur Entstehung mitteleuropäischer Städte, Köln–Weimar–Wien, 319–362.
- 1997d: Nikolaipatrozinium und städtische Frühgeschichte, Stadtgrundriss und Stadtentwicklung. Forschungen zur Entstehung mitteleuropäischer Städte, Köln–Weimar–Wien, 3–58.
- BOHÁČ, Z., 1965: Zasvěcení kostelů v oboru historické geografie, Český časopis historický 16, 571–584.
- 1970: Časové vrstvy patrocinií českých měst a jejich význam pro dějiny osídlení, Historická geografie 4, 7–41.
- BOLINA, P., 1986: Ke vlivu biskupa Bruna ze Schaumburka na vývoj moravské hradní architektury, Archaeologia historica 11, 175–187.
- BRETHOLZ, B., 1901: Die Pfarrkirche zu St. Jakob in Brünn, Brünn.
- 1911: Geschichte der Stadt Brünn I (bis 1411), Brünn.
- 1934: Geschichte der Juden in Mähren im Mittelalter, Brünn.
- BRUCKMÜLLER, E.–KNITTLER, H., 1991: Wirtschaft und Gesellschaft, Österreich im Hochmittelalter (907 bis 1246), red. A. M. Drabek, Wien, 445–503.
- BRÜCKNER, A., 2000: Nikolaus v. Myra, Lexikon des Mittelalters 6, CD-ROM Ausgabe, Stuttgart–Weimar, 1173–1175.
- CDB: Friedrich, G., Kristen, Z., Šebánek, J., Dušková, S., Vašků, V. (ed.), Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae I ss. Pragae 1904 ss.
- CDM: Boczek, A., Chytil, J., Chlumecký, P. v., Brandl, V., Bretholz, B. (ed.), Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae I ss. Olomucii 1836 ss.
- CEJNKOVÁ, D.–MĚŘÍNSKÝ, Z.–SULITKOVÁ, L., 1984: K problematice počátků města Brna, Československý časopis historický 32, 250–270.
- ČERNOUSKOVÁ, D.–BORSKÝ, P., 1996: Srubový dům v Zelenářské ulici ve Znojmě, Průzkumy památek 1/1996, 17–26.
- ČERNUŠÁK, T., 2002: K počátkům herburského kláštera v Brně (okolnosti vzniku a srovnání s vývojem v Německu), in: Ve stopách sv. Benedikta. Sborník příspěvků z konference Středověké kláštery v zemích Koruny české konané dne 24.–25. května 2001 v Třebíči, Brno, 113–121.
- ČÍŽMĚŘ, Z., 2001a: Znojmo (okr. Znojmo), Přehled výzkumů 42, 172, 173, 258–260.
- 2001b: Znojmo 2000, rekonstrukce objektu v ulici Kollárova č. 4-STL přípojka plynu, Nz. č. j. 86/01, ÚAPP Brno.
- 2001c: Znojmo 2001–Horní nám. 8, Nz. č. j. 310/01, ÚAPP Brno.
- 2001d: Znojmo 2001 – výstavba vinárny, Horní nám. 19, Nz. č. j. 162/01, ÚAPP Brno.
- 2002: Znojmo 2001, Staré město, ul. Úvoz – „Jáma“ – plynofikace, Nz. č. j. 73/02, ÚAPP Brno.
- DOLEŽEL, J., 2000: K městskému zřízení na středověkém Brněnsku do roku 1411, Medievalia archaeologica II, 159–259.
- DRAGOUN, Z., 1997: Zur Frage der frühmittelalterlichen Kirchen auf dem Gebiet der Prager Altstadt, in: Život v archeologii středověku, Praha, 149–159.
- DVORSKÁ, J.–MERTA, D.–PEŠKA, M., 2001: Dendrochronologie v historickém jádru Brna, Ve službách archeologie III, 31–39.
- FELGENHAUER-SCHMIEDT, S., 2002: Der Wüstungskomplex Hard im Niederösterreichischen Waldviertel – Beispiel einer Fehlsiedlung in einer schwierigen Region, Medieval Europe Basel 2002 – Centre, region, periphery 3, Hertingen, 59–62.
- FLODR, M., 2001: Brněnské městské právo, Brno.
- FLODROVÁ, M., 2001: Dům u Zlaté lodi, Zprávy státního památkového ústavu v Brně 5, 20–35.
- GEREWICH, L., 1990: The Rise of Hungarian Towns along the Danube, Towns in medieval Hungary, ed. L. Gerevich, Budapest, 26–50.
- GOLIŃSKI, M., 1991: Miejsce Żydów w gospodarce trzynastowiecznego Wrocławia, Sobótka 1991/2, 127–138.
- GYÖRFY, Gy., 2000: Gran, Lexikon des Mittelalters 4, 1647, 1648, CD-ROM Ausgabe, Stuttgart–Weimar.
- HAŠEK, V.–KOVÁRNÍK, J., 1999: Geofyzikální prospekce a archeologický výzkum v areálu bývalého

- minoritského kláštera ve Znojmě, *Přehled výzkumů* 40, 1997–1998, 434–438.
- HAVLÍK, L., 1956: Znojmo. Z minulostí města a okolí, Znojmo.
- 1988: K postavení znojmského Hradiště a hradu v 9.–12. století, *Jižní Morava* 24, 133–147.
- HIGOUNET, Ch., 1990: Die deutsche Ostsiedlung im Mittelalter, München.
- HAUSNEROVÁ, I.–ŠRÁMEK, R., 1999: Glosář: Místní jména a jejich původ, in: Bartoněk, A. a kol., *Waldviertel, Weinviertel, jižní Morava, Břeclav*, 341–363.
- HOLUB, P.–MERTA, D.–PEŠKA, M.–PROCHÁZKA, R.–ZAPLETALOVÁ, D.–ZŮBEK, A., v tisku: Předběžné výsledky záchranných archeologických výzkumů v Brně v roce 2001, *Přehled výzkumů* 43/2001.
- HOSÁK, L., 1952: K středověké kolonizaci poříčí horní Svatky a Oslavy, *Časopis společnosti přátel starožitností* 60, 1952, 64–81.
- 1967: Středověká kolonizace Dyjskostvrateckého úvalu, Praha
- HOSÁK, L.–ŠRÁMEK, R., 1970, 1980: Místní jména v Čechách a na Moravě I, II, Brno.
- HOŠŠO, J.–LESÁK, B., 2001: Archeologický výskum horizontu 12.–13. storočia v historickom jadre Bratislavy, *Archaeologia historica* 26, 241–256.
- CHALOUPKA, G., 1949: Brno a Znojmo do poloviny 15. století (národnostní paralela), *Časopis společnosti přátel starožitností* 57, 14–21, 94–107.
- 1968/1969: Znojmo do počátku 14. století, *Časopis Moravského musea* 53–54, 88–137.
- ISENMANN, E., 1988: Die deutsche Stadt im Spätmittelalter, Stuttgart.
- JAN, L., 1997: Několik poznámek k nejstarší církevní organizaci na Znojmsku, *Časopis Matice moravské* 116, 39–51.
- JOKEŠ, P.–RYCHLÍKOVÁ, M., 1993: Výzkum patrocinií na jihozápadní Moravě, *Časopis Matice moravské* 112, 55–76.
- JANKOVIČ, V., 1987: Vznik města Bratislavy, Najstaršie dejiny Bratislavy, Bratislava, 187–194.
- JUDEK, F., 1931: Ortsgeschichte von Mödritz bei Brünn, Mödritz.
- KEJŘ, J., 1998: Vznik městského zřízení v českých zemích, Praha.
- KLÍMA, B., 1995: Znojmská rotunda ve světle archeologických výzkumů, Brno.
- KOLLER, H., 1979: Zur Besiedlung Österreichs nördlich der Donau, *Mikulovská symposia* 78, Praha, 128–137.
- KONEČNÝ, L. J., 1972: Poznámky k vývoji děkanského kostela v Modřicích, Modřice.
- 1985: Geneze města Znojma a typy předlokační aglomerace, *Archaeologia historica* 10, 153–161.
- 1989: Znojmský kaner, *Jižní Morava* 28, roč. 29, 103–114.
- KOS, P., 1999: Modřice (okr. Brno-venkov), ulice Dobrovského, *Přehled výzkumů* 39, 1995–1996, 319.
- KOVÁČIK, P.–MERTA, D.–PEŠKA, M., 2001: Archeologický výzkum parcely na nám. Svobody č. 8, *Zprávy Státního památkového ústavu v Brně* 5, 36–43.
- KOVÁRNÍK, J., 1987: Terénní archeologický průzkum na Znojmsku (okr. Znojmo), *Přehled výzkumů* 1985, 75–77.
- 2001: Bývalý minoritský klášter, Znojmo, *Přemyslovců* 6, Nz. č. j. 126/01, ÚAPP Brno.
- KROUPA, P., 1996: Farní kostel sv. Mikuláše ve Znojmě, *Průzkumy památek* II, 73–100.
- 1999: Církevní architektura na jižní Moravě, Od gotiky k renesanci II. Brno, Brno, 77–140.
- LECHNER, K., 1902: Die ältesten Belehungs- und Lehnensgerichtsbücher des Bisthums Olmütz. Brünn.
- LECHNER, K., 1967: Grundzüge einer Siedlungsgeschichte Niederösterreichs vom 7. bis zum 12. Jahrhundert, *Archaeologia Austriaca* 50, 320–373.
- LÜBKE, Ch., 2000: Ethnische Gemeinschaften und ihr Platz in der Topographie mittelalterlicher Städte des östlichen Europas, *Mittelalterliche Häuser und Strassen in Mitteleuropa, Budapest–Pécs*, 25–42.
- LOSKOTOVÁ, I.–PROCHÁZKA R., 1995: Brněnské zemnice (příspěvek k vývoji brněnské zástavby 13. století), *Brno v minulosti a dnes* 13, 112–149.
- MASARIK, 1966: Die mittelalterliche deutsche Kanzleisprache Süd- und Mittelmährens, Brno.
- MENDL, B., 1935: Knihy počtů města Brna z let 1343–1365, Brno.
- MERHAUTOVÁ, A., 1971: Raně středověká architektura v Čechách, Praha.
- MERTA, D., 2001: Nejstarší měšťanská kamenná architektura v Brně, *Průzkumy památek* VIII, 41–58.
- MERTA, D.–KOVÁČIK, P.–PEŠKA, M.–PROCHÁZKA, R.–SADÍLEK, J., 2001: Předběžné výsledky záchranných výzkumů v Brně v roce 2000, *Přehled výzkumů* 42 (2000), 75–107.
- MERTA, D.–PEŠKA, M.–PROCHÁZKA, R.–SADÍLEK, J., 2000: Předběžné výsledky záchranných výzkumů v Brně v roce 1999, *Přehled výzkumů* 41 (1999), 35–62.
- MERTA, D.–PEŠKA, M., 2002: Železářský výrobní areál z počátku 13. století v prostoru náměstí Svobody v Brně, *Archaeologia technica* 13, Brno, 33–42.
- MERTA, D.–PEŠKA, M.–SADÍLEK, J.–URBÁNKOVÁ, K., 2002: Kostel sv. Mikuláše na Dolním trhu v Brně, *Brno v minulosti a dnes* 15, 107–132, 465–467.
- MĚŘÍNSKÝ, Z., 1980: Středověké pohřebiště v Modřicích (okr. Brno-venkov), *Přehled výzkumů* 1977, 87.
- 1984: Středověké Modřice ve světle archeologických nálezů, *Vlastivědný věstník moravský* 36, 355–359.
- 1993: Otázky kolonizace a interetnických vztahů na středověké Moravě, *Archaeologia historica* 18, 99–118.

- MLYNARSKA-KALETYNOWA, M., 1978: W sprawie początków miast saskich w XII w. (Uwagi na marginesie artykułu K. Blaschke'go), *Kwartalnik historii kultury materialnej* 26, 77–83.
- 1992: Najdawniejszy Wrocław, Wrocław–Warszawa–Kraków 1992.
- MEZNÍK, J., 1962: Brněnský patriciát a boje o vládu města ve 14. a 15. století, *Brno v minulosti a dnes* IV, 247–349.
- NEKUDA, R., 1989: Keramika z prostoru znojemského hradu, *Časopis Moravského muzea* 74, 137–159.
- NĚMCOVÁ, V., 2002: Berní rejstřík města Brna z r. 1432. Edice a rozbor, Diplomová práce na ústavu pomocných věd historických a archivnictví filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Brno.
- NODL, M., 1996: Národnostní vývoj předhusitského Střibru (Modelová prosopografická analýza), *Český časopis historický* 94, 528–559.
- PEKŇNÝ, T., 1993: Historie Židů v Čechách a na Moravě, Praha.
- PEŠKA, M., 2002: Brno-Nová radnice, rekonstrukce II. etapa, NZ č.j. 36/02, Archaia Brno, o.p.s.
- PLAČEK, M., 2001: Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů, hrádků a tvrzí, Praha
- POCH, F., 1991: Siedlung und Bevölkerung, in: Österreich im Hochmittelalter (907 bis 1246), red. A. M. Drabek, Wien, 359–444.
- POLESNÝ, K., 1927: Rejstřík města Znojma z r. 1363, VIII. výroční zpráva českého státního reformního reálného gymnasia ve Znojmě za školní rok 1926–27, 1–71, Znojmo.
- 1928a: Rejstřík města Znojma z r. 1397, IX. Výroční zpráva českého státního reformního reálného gymnasia ve Znojmě za školní rok 1927–28, 1–104, Znojmo.
- 1928b: Znojemští židé ve 14. století, *Od Horácka k Podolí* V, 103–107.
- PROCHÁZKA, R., 1991a: Brünner Keramik des 13. und der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts und die Frage ihrer auswärtigen Beziehungen, XX. mikulovské symposium 1990, 233–246.
- 1991b: K charakteristice sídelního vývoje Brna do počátku vrcholného středověku, *Miasto zachodnioslowiánskie w XI–XII wiku. Spoleczeństwo-kultura, Wrocław–Warszawa–Kraków*, 119–144.
- 1996a: Počátky osídlení a církevního života, in: Jan., L.–Procházka, R.–Samek, B., *Sedm set let brněnské kapituly, Brno*, 13–37.
- 1996b: Zur Frage der ältesten Bebauung in den südmährischen Städten, *Hausbau und Raumstruktur früher Städte in Ostmitteleuropa, Památky archeologické – Supplementum* 6, 12–141.
- 1999a: Modřice (okr. Brno-venkov), nám. Svobody č. 93, *Přehled výzkumů 39/1995–1996*, 430.
- 1999b: Modřice (okr. Brno-venkov), nám. Svobody č. 93, *Přehled výzkumů 40/1997–1998*, 346, 347.
- 1999c: Modřice (okr. Brno-venkov), nám. Svobody, ulice Benešova, parc. č. 411, 412, *Přehled výzkumů 40/1997–1998*, 347, 348.
- 2000a: Modřice (okr. Brno-venkov), Havlíčkova ulice, *Přehled výzkumů 41, 1999*, 171.
- 2000b: Modřice (okr. Brno-venkov), náměstí Míru, *Přehled výzkumů 41, 1999*, 171, 172.
- 2000c: Modřice (okr. Brno-venkov), trať Za humny, *Přehled výzkumů 41, 1999*, 145.
- 2000d: Znojmo (okr. Znojmo), Václavské nám. 1, parc. č. 10, *Přehled výzkumů 1999*, 262.
- 2000e: Zrod středověkého města na příkladu Brna (K otázce odrazu společenské změny v archeologických pramenech), *Medievalia archaeologica* 2, 7–158.
- v tisku a: Modřice (okr. Brno-venkov), nám. Svobody, parc. č. 379, 2014, *Přehled výzkumů 43/2001*.
- v tisku b: Modřice (okr. Brno-venkov), nám. Svobody č.p. 91–93, *Přehled výzkumů 43/2001*.
- v tisku c: Modřice (okr. Brno-venkov), Benešova ulice č.p. 165 a Masarykova ulice č.p.102, *Přehled výzkumů 43/2002*.
- PROCHÁZKA, R.–DOLEŽEL, J., 2001: Současný stav poznání počátků jihomoravských měst, *Přehled výzkumů 42, 2000*, 25–74.
- PROCHÁZKA, R.–KOS, P., 1999: Modřice (okr. Brno-venkov), ulice Hybešova, *Přehled výzkumů 39, 1999*, 429, 430.
- PROCHÁZKA, R.–LOSKOTOVÁ, I., 1999: K topografii předlokačního osídlení brněnského historického jádra, *Archaeologia historica* 24, 169–188.
- PROCHÁZKA, R.–MERTA, D.–KOVÁČIK, P.–PEŠKA, M., 2002: Brunn – von der frühmittelalterlichen Agglomeration zur Residenzstadt des Spätmittelalters, *Medieval Europe Basel 2002-Centre, region, periphery 2, Hertingen*, 248–255.
- RĘBKOWSKI, M., 2001: Pierwsze lokacje miast w księstwie zachodnopomorskim, przemiany przestrzenne i kulturowe, *Kolobrzeg*.
- RICHTER, V., 1936: Z počátků města Brna, *Časopis Matice moravské* 60, 257–314.
- RICHTER, V.–SAMEK, B.–STEHLÍK, M., 1966: Znojmo, Praha.
- ROHÁČ, J., 1988: Středověká Trnava, in: Šimončíč, J., Watzka, J. a kol., *Dejiny Trnavy, Bratislava*, 34–72.
- SAMEK, B., 1963: Brněnská radnice, *Brno v minulosti a dnes* 5, 168–196.
- 1999: Umělecké památky Moravy a Slezska I, Praha.
- SEDLÁČKOVÁ, H., v tisku: Typologie skla 13. a 14. stol. z Brna (Morava), *Pravěk* 12, v tisku.
- SEJBAL, J., 1979: Dějiny peněz na Moravě, Brno.
- SCHWARZ, E., 1939: Deutsche Siedlung in den Sudetenländern im Lichte sprachlicher Volksforschung, in: *Das Sudetendeutschtum, Brünn–Prag–Leipzig–Wien*, 93–116.
- 1966: Volkstumsgeschichte der Sudetenländer II, Mähren-Schlesien, München.

- SCHÜNEMANN, K., 1929: Die Entstehung des Städewesens in Südosteuropa, Breslau.
- SIKLÓSI, Gy., 1994: Die ethnischen Verhältnisse im mittelalterlichen Székesfehérvár bis zum Ende der Türkenherrschaft, *Archaeologia historica* 19, 337–346.
- STANÍK, I.–URMÍNSKY, J., 2000: Mestská pamiatková rezervácia Trnava–zachránené výskumy vo výkopoch inženýrskych sietí v roku 1999, *Pamiatky Trnavy a trnavského kraja* 3, 35–43.
- STANÍK, I.–ŽUFFOVÁ, J., 1995: Počiatky urbanizmu mesta Trnava, *Archaeologia historica* 20, 285–298.
- STLOUKAL, M., 1983: Středověké kostry z Modřic (okr. Brno-venkov), *Přehled výzkumů* 1981, 67, 68.
- SULITKOVÁ, L., 1995: Několik poznámek k dějinám Brna ve 13. století, *Brno v minulosti a dnes* 13, 46–64.
- SZÉKÉLY, Gy., 1964: Walons et Italiens en Europe centrale aux XI – XVI siècles, *Annales Universitatis scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae, sectio Historica* VI, 13–71.
- ŠEBÁNEK, J., 1928: Listy z dějin brněnského obchodu, Brno.
- 1931: K otázce založení herburského kláštera v Brně, *Sborník prací věnovaných Gustavu Friedrichovi k 60. narozeninám*, Praha, 406–419.
- ŠIMEKOVÁ, S., 2000: Židia v právnych pamiatkach Uhorska za Arpádovcov, *Historický časopis* 48, 401–416.
- ŠMERDA, J., 1996: Denáry české a moravské. Katalog mincí českého státu od X. do počátku XIII. století, Brno.
- TOMAS, J., 1999a: Počátky města Litoměřic I, Od raně středověké aglomerace k právnímu městu a městskému stavu, *Výbor studií, Litoměřice*, 101–124.
- 1999b: Poznámky ke vzniku Znojma a Brna, in: *Od raně středověké aglomerace k právnímu městu a městskému stavu, Výbor studií, Litoměřice*, 345–348.
- UNGER, J., 1984: Základní horizonty keramiky 12.–15. stol. na soutoku Jihlavy a Svratky, *Archeologické rozhledy* 36, 288–296.
- 1998a: Modřice – kanalizace, *Nz č. j. 43/98, ÚAPP Brno*.
- 1998b: Na stopě biskupského hradu v Modřicích, *Jižní Morava* 37, 247–250.
- UNGER, J.–KOS, P., 2001: Brno (okr. Brno-město), *Husova ulice č. 14, Přehled výzkumů 42/2000*, 199, 200.
- URBÁNKOVÁ, K., 2001: Rejstříky městské sbírky z let 1367, 1387, 1389, rkp. uloženy v archívu společnosti *Archaia Brno, o.p.s.*
- VALLAŠEK, A., 1999: Rotunda sv. Mikuláša v Bratislave, *Pamiatky a múzeá č. 4*, 15, 16.
- VELÍMSKÝ, T., 1999: Mikulášské zasvěcení kostelů a počátky trhových sídlišť a měst v Čechách, *Medievalia historica* 6, 7–64.
- 2002: Cruciburgensis magister monetae aneb historie jednoho omylu. Příspěvek k dějinám městského meliorátu v českých zemích ve druhé a třetí čtvrtině 13. století, in: *Civitas et villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie środkowej*, Wrocław–Praha, 201–208.
- VIČAR, O., 1965: Místopis Brna v polovici 14. století (prostor uvnitř městských hradeb), *Brno v minulosti a dnes* 7, 242–291.
- VOKÁČ, M.–VORÁČ, R., 2001: Archeologické nálezy z Modřic, *Archeologie Moravy a Slezska, Kopřivnice–Hulín–Frýdek-Místek–Havířov*, 165–168.
- VÝZKUMY 2000: Ústav Archeologické památkové péče Brno. *Výzkumy 1993–1998*, red. M. Čizmář, K. Geislerová, J. Unger, Brno.
- WIŚNIEWSKI, E., 1977: Rozwój sieci parafialnej w średniowiecznym Poznaniu, *Początki a rozwój starego miasta w Poznaniu w świetle badań archeologicznych i urbanistyczno-architektonicznych*, Poznań, 391–404.
- ZDB: Chlumecky, P. R. v.–Chytil, J.–Demuth, C.–Wolfskron, A. R. v. (Hrsg.), *Die Landtafel des Markgrafthumes Mähren*. Brüner Cuda. Brünn 1856.
- ZIENTARA, B., 1975: Wąlonowie na Śląsku w XII i XIII wieku, *Przegląd historyczny* 66, 349–367.
- ZÚBEK, A., 2002a: Brno, *Josefská 7, 9 – Novobranská 24, 26, 28, NZ č. j. 25/01, Archaia Brno o.p.s.*
- 2002b: Brno, *ulice Spálená – kolektor, NZ č. j. 1/02, Archaia Brno o.p.s.*
- ŽEMLIČKA, J., 1997: Čechy v době knížecí (1034–1198), Praha.
- 2002: Počátky Čech královských 1198–1253. *Proměna státu a společnosti*, Praha.

Zusammenfassung

Anfänge der südmährischen Städte und Änderungen der Ethnicität

In diesem Beitrag soll man anhand der archäologischen und historischen Quellen auf drei Beispielen den Verlauf der Stadtwerdung zeigen. Es handelt sich um zwei königliche Städte, Brno (Brünn) und Znojmo (Znaim) und ein kleines Städtchen 7 km südlich von Brno, Modřice (Mödrütz). Die wichtige Voraussetzung des Prozesses der Stadtwerdung stellte der rechtliche Akt der Stadtgründung „locatio“ dar, wann man gewisses Areal dem Stadtrecht unterstellte. Besonders in den Suburbien der alten Verwaltungszentren verlief die Urbanisierung im Sinne der Vermehrung der Elemente der Stadtordnung auf stufenartige Weise (neu bes. Keřř 1998, 115–133; Žemlička 2002, 279).

Auch in Südmähren, wo es bis in die erste Hälfte des 12. Jahrhunderts neben der Burgmärkte nur wenige ländliche Märkte gab, kam es in der zweiten Hälfte des 12. Jahrhunderts zur allmählichen Änderung auch in dieser Hinsicht. Auch hier lockerten sich die vorher enge Bindungen der heimischen Handwerker und Händler zu Přemyslidischen Benefiziaten, was gewissen Aufschwung der Produktivität zur Folge hatte. Vor allem aus Österreich kamen in diese Verhältnisse spätestens knapp nach 1210 die ersten, vom Landesherr einberufenen Ankömmlinge, wo der Landesausbau und das Rodungsprozess des Grenzlandes im 12. Jahrhundert allmählich zu Ende ging. Dazu kamen, wahrscheinlich nur in die frühen Städte, Leute aus den französisch sprechenden Gebieten, Vallonen und möglicherweise auch Lothringer hinzu (Schwarz 1966, 17–60; Hosák 1967; Procházka–Doležel 2001, 25–28; Székely 1964, bes. 6–12).

Brno ist zweifellos eine im größten Umfang archäologisch untersuchte Stadt in behandelter Region. In der letzten Zeit bewiesene Verschiebung des Schwerpunkts der präurbanen Besiedlung aus „Staré Brno“ im Überschwemmungsgebiet des Svatka-Flusses in die erhöhte Lage im Südteil des späteren Stadtareals bestätigt die Theorie von wirtschaftlich-sozialen Änderungen des 12. Jahrhunderts (Abb. 1). Die in letzter Zeit untersuchte Parzelle des Hauses Nr. 4 auf dem Platz Zelný trh ergab neue wichtige Funde aus dem 12. Jahrhundert, womit man eine Unterstützung für die Theorie der Marktfunktion dieses Platzes gewann. Den Aufschwung des neu erschlossenen Arealis im 12. Jahrhundert bestätigen auch Münzfunde und Belege der Edelmetallverarbeitung (Procházka–Loskotová 1999; Procházka 2000e, 30–44).

Archäologische Untersuchungen deuten an eine schnelle Entwicklung seit dem frühen 13. Jahrhundert an, wann das ganze Stadtareal, den Nordteil eingerechnet, besiedelt wurde (das früheste Dendrodatum 1209; Merta–Peška 2001). Die Funde des keramischen Horizonts I,2, der ganz noch von der heimlichen Tradition markiert wird, greifen sogar die Linie der wahrscheinlich in der 30-er Jahren gebauten Stadtmauern über. Besonders im Südteil der Stadt entwickeln sich auch noch die traditionellen Bauarten, die zahlreichen Erzeugungseinrichtungen stehen oft an der Strassenflucht. Im Nordteil kommen schon damals die ersten Kloaken als auch vorerst kleinen Erdkeller der vermuteten Holzhäuser zum Vorschein. Die neuen Ausgrabungen zeigen aber, daß die volle Verbreitung der neuen Zivilisationerscheinungen (Keramik, Glas, unterkellerte Holzhäuser, Kloaken usw.) ist erst mit dem zweiten Drittel des 13. Jahrhunderts zu verbinden.

Nach der Sprache der schriftlichen Quellen darf man mit der Gründung der Jakobskirche im Nordteil der Stadt schon vor 1222 und der Filialkirche von St. Nikolaus vor 1231 rechnen, wobei nach der Urkunden von 1231 und 1293 die Jakobskirche den Deutschen und Romanen „Gallici“, die Nikolauskapelle zu manchen Zwecken den meist umher lebenden Romanen allein und ältere Peterskirche den Tschechen diente (z.B. Bretholz 1911, 51, 52; Richter 1936, bes. 299–301; Cejnková–Měřínský–Sulitková 1984; Székely 1964, 20, 21; 2002, 399). Der schnelle Auschwung der Besiedlung im Südteil der Stadt gestattet uns kaum den Zweifel, daß die Deutschen auch ziemlich schnell in diesen Raum eindringen. Man kann sogar vermuten, daß die fremden Ankömmlinge beide Teile der späteren Stadt fast gleich erschlossen und dass man von einer streng national getrennten Siedlungen seit dem Anfang an keine Rede sein darf. In den 30-er Jahren des 13. Jahrhunderts haben wir schon mit einer Rechtstadt in vollem Sinne des Wortes zu tun, was die berühmte Handfeste von 1243 widerspiegelt. Auch die neuen Bewohner nützten vorerst die materielle Basis der heimlichen Mileus aus. Seit den späten 30-er Jahren erscheint in den Schriftquellen eine selbstbewusste Führungsschicht, die manchmal auch in den Kontakt mit dem Landesherren eintritt, verschiedene Kircheneinrichtungen gründet und Landgüter gewinnt. Nach der Namen her sind diese Männer meist deutscher, seltener romanischer oder tschechischer Herkunft, wobei aber mancher von ihnen eine slawische Ehefrau hatte. Der bekannteste Patrizier von Brno war zweifellos Ulrich Schwarz (Niger), der das Augustinianerinnenkloster 1240 gründete. Sehr bald nach der Stadtgründung bildeten deutsche Bürger aus den benachbarten kleineren Städten und Märkten die Mehrheit der Zuwanderer, wo es auch mit starkem Anteil der Deutschen zu rechnen ist (Bretholz 1911, bes. 70–72; Sulitková 1995, 52; Schwarz 1966, 23, 24; Doležel 2000, 233–237). Schon im 13. Jahrhundert liessen sich im südwestlichen Teil der Stadt Juden teilweise wahrscheinlich anstelle der Christen nieder. Zur gewissen Expansion kam es im 14. Jahrhundert, wann sie in zwei Stadtvierteln Häuser kauften, in 1387 kennen wir 31 jüdischer Hausbesitzer (Bretholz 1934; Vičar 1965, 273; Procházka 2000, 105, 106; Urbánková 2001).

Erst in der letzten Zeit gewann man in **Znojmo** mehrere Erkenntnisse, die die bisher fast nur von den Schriftquellen gebildete Vorstellung von der Stadtgründung bedeutend ergänzt (Abb. 2).

Die umfangreichen Ausgrabungen beweisen, daß der großmährische Burgwall „Hradiště von St. Hippolyt“ im 11.–12. Jahrhundert nur als Sitz der immer bedeutenden Kirche mit dem Friedhof, als auch als ein Platz für eine ziemlich lockere Besiedlung diente. Ganz im Gegenteil entwickelte sich derzeit auf der gegenüber liegenden Spornlage das wichtige Verwaltungs – als auch Wirtschaftszentrum des mährisch-österreichischen Grenzlandes.

Die Auswertung der Funde zeigt, daß die Vorburg des Přemyslidischen Verwaltungszentrums im Nordteil der Stadt zu suchen ist. Hier befinden sich auch die beiden Pfarrkirchen der späteren Stadt, St. Michael und St. Nicolaus (bes. Konečný 1985; Havlík 1988; Jan 1997). Die Grabung im Raum des spätromanischen Karners an der Nordseite der Nikolaikirche bewies zwar eine Besiedlung des 11.–12. Jahrhunderts, südöstlich und östlich der Kirche findet man bisher immer nur nicht ältere Funde als aus dem 13. Jahrhundert. Bisher wurde keine Parzelle flächlich ausgegraben, meist handelte es sich um Untersuchungen in Gräben der verschiedenen Versorgungsnetzen. Zu den interessantesten Befunden gehören

vor allem Grundmauern von zwei Häusern südlich der Michaelskirche, die den hiesigen Strassenplan nicht respektieren, als auch Brandschichten, die die Existenz der holzlehmigen Häuser beweisen. Bei der Ausgrabung im Areal des ehemaligen Minoritenklosters ist es gelungen, die Nordmauer der älteren Phase der Kirche zu fassen (Klíma 1995; Konečný 1989; Berkovec 2001; Čížmář 2001a–c; Hašek–Kovárník 1999). Was es die Funde betrifft, ist eine interessante Erscheinung hervorzuheben. Nach den typischen Fundkomplexen der jungslawischen Töpferware kommt in den stratifizierten Fundorten gleich die Irdenware zum Vorschein, die mit starkem Einfluss aus dem österreichischen Donauraum, ja sogar gerade mit der Ankunft der Ansiedler aus Niederösterreich zu tun hat. Trotzdem scheint es anhand von einigen Befunden wahrscheinlich zu sein, dass es in der nächsten Zukunft gelingt, einen spätslawischen Keramikhorizont des 12./13. Jahrhunderts aufzuarbeiten.

Archäologische Funde scheinen die Sprache der schriftlichen Quellen zu bestätigen, wenn auch bisherige Forschungsstand zur genaueren Rekonstruktion der Stadtwerdung aus siedlungsgeschichtlicher Sicht nicht ausreichen. Zwei Urkunden aus dem Jahr 1226 informieren uns über den Verlauf der Stadtgründung. Wir erfahren über die Struktur der Besiedlung unter der Burg in der Zeit des Lokationsaktes bzw. kurz nachher. Die Bebauung zerfiel in mehrere Häusergruppen, „vicus“ genannt, von denen einer, namens Újezdec, dem nahen Prämonstratenkloster gehörte. Dieses Siedlungsgebilde kann man im Einklang mit den archäologischen Funden in den Nordteil der Stadt zu lokalisieren, wobei die Bewohner sich in zwei schon erwähnte Pfarrsprengel trennten, deren gegenseitige, nicht ganz gleiche Rechte die frühere von der schon erwähnten Urkunden von 1226 regelte. Man muss aber betonen, dass Archäologie eine dichte Besiedlung in diesem Raum bezeugt. Als der König Přemysl Ottokar II. die Stadt gründen wollte, musste er einen Tausch mit dem nahen Kloster in Louka zu machen, womit er den dürtigen Areal südlich und südöstlich der Stadt namens Kulchov gewann. Schon in der ersten Urkunde aus 1226 spricht man vom „civitas“ (Stadt-) Graben als auch vom östlichen Tor. Besonders in den späteren Quellen aus demselben Jahr werden mehrere Besitzer der einzelnen Höfe („curia“) namens erwähnt, wovon man auf eine gemischte Bevölkerung schliessen kann. Deutsche bildeten augenscheinlich keine geschlossene Besiedlung neben dem slawischen Siedlungskern und auch die später bekannten Namen bewiesen, dass die Führungsschicht deutscher Nationalität war. Erst nach 1226 wurde der Südteil der Stadt erschlossen, wo ein rechteckiger Marktplatz ausgemessen. Diese Folgerung bestätigen auch archäologische Funde aus diesem Stadtteil, vor allem aus der Parzelle des Hauses Nr. 21 auf dem Masaryk's Platz. Die jüdische Gemeinde sass am Nordrand der Stadt, nahe des Klarissinenklosters (Polesný 1928b).

Modřice stellen einen um zwei Stufen niedrigeren Fall dar (Abb. 3, 4). Bis zum Ende des 12. Jahrhunderts haben wir hier mit einigen kleinen Siedlungen am Rande des Überschwemmungsgebietes zu tun, archäologisch wurde auch das dazugehörige Gräberfeld erfasst. Das eine von diesen Döfern trug schon um 1141 die Name Modřice und gehörte damals als auch bis zu 1848 immer dem Bischof von Olomouc (Olmütz). Um 1200 wird die St. Gotthardskirche in einer etwas erhöhten Lage gegründet, 1228 der Pfarrer Wilhelm erwähnt. Schon damals muss man mit der Ankunft der deutschen Siedlerrechner als auch den Anfang der Umstrukturierung der Besiedlung voraussetzen. Nahe der Kirche stand in der ersten Hälfte des 12. Jahrhunderts ein Bischofshof, der unter dem Bischof Bruno nach der Hälfte dieses Jahrhunderts in eine Burg umgebaut wurde. Die genaue Lokalisierung des Bischofssitzes bleibt bisher erfolglos, da auch die Verfolgung eines Rohrgrabens südlich der Kirche, wo man auch anhand der Lokalname „Am Schlüssel“ die Burg sucht, keine entscheidende Beweise brachte. 1274 war Modřice immer noch ein Dorf. Erst die Urkunde von 1340 spricht von einem Markt, dabei werden vier Geschworenen erwähnt, von denen den Namen nach zwei deutscher Herkunft waren (Kos 1999; Vokáč–Voráč 2001; Měřínský 1980; 1984; Výzkumy 2000, 184–186; Konečný 1972, 9–13; Unger 1998b; Procházka–Doležel 2001, 43).

Die grösste Ausgrabung verlief in der Nordwestecke des Markplatzes, anstelle des weggeräumten Gebäudes des baufälligen Rathauses. Die erste Phase der Besiedlung vertreten einzelne verstreute Gruben und eine Feuerstelle, die man ins 13. Jahrhundert datieren kann. Die Grubenfüllungen brachten ziemlich einheitliche Fundkomplexe des Brüner Keramik des Horizonts II, den wir ungefähr in 1230/1240–1280 datieren. Bis ins späte 15. Jahrhundert stand an der Vorderseite der grossen eckigen Hofstätte eine Holzbebauung; ein Erdkeller bot zahlreiche Funde mit der Münze Albrechts III. (1365–1395). Kleinere Grabungen brachten Belege des Wachstums dieses Ortes entlang der Strassen nach Ivančice und Moravany im 14. Jahrhundert. Einen bisher rätselhaften Befund stellt das Gräberfeld, das um die Hälfte des 13. Jahrhundert datiert wird und etwa 70 m südöstlich der Kirche liegt, in der südwestlichen Ecke des Marktplatzes. Mit der Gründung des regelrechten Kirchhofs muss man erst seit dem Ende des 13. Jahrhundert rechnen, dasselbe gilt für die Gestaltung des Marktplatzes (Procházka im Druck a, b).

Ein Haus- und Hofverzeichnis von 1467 stellt uns einen entwickelten Marktort dar, dessen dreieckigen Marktplatz eine internationale Landstrasse Brno–Wien durchging.

Modřice stellen also ein Beispiel einer verspäteten, langsamen Urbanisierung dar, die im Schatten der grossen königlichen Stadt nur das Stadium des bischöflichen Marktes erreichte.

Abschliessend kann man sagen, dass der Anteil der Ansiedler der deutschen Nationalität auf der Entstehung und Entwicklung der Städte in Südmähren keinen Zweifel erlaubt. Die Ankömmlinge benutzten in der ersten Phase die materiellen Mittel der Gastgeber, wobei sie aber auch neue Anlässe aus ihrem

Heimatland als auch der mehr entfernten Regionen übernahmen und an der Stelle entwickelten. Zur vollen Aufschwung der neuen zivilisatorischen Erscheinungen kam es vor allem seit dem 2. Viertel oder sogar Drittel des 13. Jahrhunderts. Die südmährischen Beispiele deuten auch an das unterschiedliche Tempo der Übernahme von verschiedenen Neuigkeiten an, z.B. in der Keramik, im gewissen Beziehung zur Entfernung vom Gebiet, wovon die Vorlage kam. Seit dem frühen 13. Jahrhundert fehlen eindeutige Beweise des separaten Lebens der verschiedenen christlichen Nationalitäten. Die erste Ansiedlerwelle drang eher in die lockeren älteren Siedlungsstrukturen der Suburbien der alten Zentren ein und ziemlich schnell gab ihnen neue rechtliche, als auch architektonische Prägung. Dabei gab es auch kleinere Siedlungen, die das Stadium des weniger privilegierten Marktes erst nach mehrjähriger Entwicklung erreichten.

Abbildungen:

1. Brno, die Besiedlung vor 1200 im Raum der Innenstadt, Forschungsstand 2002. 1 – Starobrněnská Str. 8; 2 – Radnická Str. 8; 3 – Masarykova Str. 25; 4 – Orlí Str. 16; 5 – Františkánská Str. – sg. Římské Platz; 6 – Josefská Str. 7; 7 – Fläche nördlich der Kathedrale von St. Peter und Paul; 8, 9 – Petrov Gasse 8; 10 – Peterskirche, 1. Phase; 11 – Muzejní Str., 12 – Zelný trh 4; 13 – der Fahrweg vor dem Haus Radnická Str. 8.
2. Znojmo, wichtige Punkte und stratifizierte Befunde im Stadkern von Znojmo, schwarze Kreise – jungslawische Funde; Quadrat 13.–13./14. Jahrhundert, Dreieck – 12./13.–13./14. Jahrhundert, Datierung der Anfänge unsicher. 1 – Burg, Ausgrabung bei der Rotunda; 2 – St. Nikolaus, Karner; 3 – St. Michael; 4 – Minoritenkloster; 5 – Dominikanerkloster; 6 – Mittel- (Ost) tor; 7 – T. G. Masaryk's Platz N. 21; 8 – Tkalcovská Str.; 9 – U branky 10; 10 – die sg. Kaplanka, U branky 6; 11 – Velká Zelenářská; 12 – Václavské Platz 3; 13 – Václavské Platz 1; 14 – Obroková Str. 2a; 15 – Horní Platz 19; 16 – Horní Platz 8; 17 – Obertor; 18 – Kollárova Str. – Vik's Turm, Untertor; 19 – vor Zámečnická Str. 10; 20 – Jezuitské Platz; 21 – V jámě; 22 – Horní Platz 10; 23 – vor Kovářská Str. 10; 24 – Slepá Str.; 25 – U brány Str.; 26 – Velká Mikulášská Str. – Mikulášské Platz.
3. Modřice, Lage der Besiedlung vor der Stadtgründung des 11.–12. Jahrhunderts (schematisch); 1 bis 4 – Siedlungen, 5 – Gräberfeld.
4. Modřice, Plan des stabilen Katasters von 1835. 1 – Beneš' Str. 165; 2 – Hybešova Str., Mittelalterliches Mauerwerk; 3 – Archäologisch untersuchtes Areal des Rathauses; 4 – Gräberfeld, Svoboda Platz; 5 – Havlíček's Str. 180; 6 – Mühle; 7 – ehemalige Krakovská Str.; 8 – St. Gotthard's Kirche.

